

Industrias paleolíticas do Baixo Miño

(Concellos de A Guardia, O Rosal, Tomiño e Oya)

POR

F. Bouza-Brey e J. M. Alvarez Blázquez

PRECEDENTES

O presente traballo pretende levar notiza ás terras irmans de Portugal, en verba galega, das descubertas mais recentes, na orela dereita no río Miño, cuias augas reparten o seu límpido caudal entre aquela nazón e a nosa Galiza, das antiquísimas industrias prehistóricas sinaladas dende hai tempo por investigadores ilustres de unha e de outra banda como un vencello mais do espírito de ambos pobos.

En un noso estudo encol do paleolítico de Tuy ⁽¹⁾ ao falar dos achádegos de útiles paleolíticos rexistrados deica aquela data na Galiza, referíamonos a unha peza recollida por D. F. Xavier Sánchez Cantón en Goián o 30 de Agosto de 1947, que nos foi entregada, e faciamos propósito de estudala; mais, novos achados refrendando aquíl, fixéronos trocar de pensamento.

En efecto, prospeccións levadas a cabo por intelixentes amigos, coñecedores de aquelas formosas terras, todo ao longo de orela dereita do río Miño n-un área dos catro concellos de A Guardia, O Rosal, Tomiño e Oya oferceron un conxunto de seiscientos noventa e seis instrumentos líticos algúns de eles de belida factura. Ao culto Maestro de Ensino primario D. Pedro Diaz Alvarez, ao seu sobriño D. Silvino Diaz Paz, a D. Eliseo

Alonso Rodríguez, notabre poeta, e a D. Antonio Fernández, artista exquisito, debemos gratitude polas suas búsquedas teimosas e polos seus afans culturaes.

EMPRAZAMENTO XEOGRÁFICO E XEOLÓXICO DOS ACHÁDEGOS

As novas estazóns paleolíticas rexistradas no presente estudo exténdense por unha longa zona que vai dende a parroquia de Salcidos, no concello de A Guardia, no extremo occidental, hastra a freguesía de Sobrada, do concello de Tomiño, na banda oriental; e dende Loureza, concello de Oya, ao Norte, hastra Eiras, concello de O Rosal, ao Sul.

O chan forma parte do amplo e vizoso val terminal do Miño, que eiqúí presenta un aspecto de beleza suma pol-a súa vexetación, fertilidade e pintoresquismo na paisaxe, dando fronte aos brancos e ledos caseiríos da veira portuguesa. De fronte a Eiras e Goián, as localidás mais pródigas en achádegos, xurden, no meio do río, as sorprendentes illas de Os Amores, Ariños e Boega. O Miño recibe eiqúí as augas de tres ou catro pequenos tributarios nados nas cristas dos montes sobranceiros que separan o seu val da ría de Vigo, sendo antre eles o mais importante o río Tamuxe. Dende a ermida da Madenela, en Eiras, asentada nunha atalaia castrexa, a paisaxe é impresionante: ábrese de cara ao Poñente a barra do Miño con toda a inmensidade oceánica detras e os lombos vixiantes do monte de Santa Trega gardando o paso; ao Nacente, unha veiga xugosa e apretada na que é facil adiviñar, baixo a mesta vexetación, os «lombos de asno» de varias terrazas fluviaes subindo en escadouro pra a montaña; e, en fin, ollando ao mar, en fieira na ribeira lusa, os poboados asomando os campanarios por riba das augas.

En frase de Otero Pedraio, estamos diante de «un dos mais solenes e saudosos paisaxes da Europa Atlántica» (2).

O terreo descende mainamente pelas tres terrazas fluviaes que xa temos rexistrado en Tui, como formando parte dos mesmos sistemas aluviaes e cuias altitudes son sensiblemente equivalentes ás de aquélas, pese a maor proisimidade do mar. H. Lautensach (3) citado por Zbyszewski (4) tem determinado a correspondenza entre as terrazas fluviaes do Miño, na outura de Tui e Valença e as do Lima, cas praias antigas do litoral atlántico. Asegun il, as terrazas medias do curso da auga deberáñse corresponder cas baixas terrazas litoraes, datando istas do derradeiro interglaciar, e eisistindo ainda outro nivel mais elevado— e mais antigo, por tanto— que acada de 40 a 60 m. Finalmente, Lautensach observou en Valença do Minho unha baixa terraza de 5 m. que calificou de post-glaciar.

Estudando Zbyszewski (5) os movementos cuaternarios que teñen modificado a disposizon das praias e terrazas, a causa de certos fenómenos sísmicos, dí: «No Norte H. Lautensach ten sinalado a eisistencia de unha deformación das outas e meias terrazas do Miño e do Lima. A baixa terraza (pra nos Grimaldiense) ficaria eisenta de ista deformación. Trátase da formación de bombeamentos en «lombo de asno» anteriores ao Grimaldiense e correspondentes â produccion de accidentes en relazon co aliñamento da chamada «culminacion principal ibérica de Staub».

Aceptando provisionalmente a crasificacion das tres únicas terrazas que van rexistradas no baixo Miño, e sin entrar a consignar ás investigazóns realizadas en Portugal que xa temos exposto no traballo en que estudamos o paleolítico tudense (1), daremos alguns datos referentes ás observazons levadas a cabo na Galiza nestes anos derradeiros, xa por nós mesmos no terreo

en que asentan as estazóns eiqui estudadas, xa por xeólogos no curso inferior do río Miño.

A primeira terraza tópase no seu punto máisimo no lugar de Seixo (Tomiño), ao que da nome a característica presenza de «seixos» ou «cantos rodados», do latín «*saxu*», chamados tamen «callaus» e «coios» voces breves e expresivas con que se desíña en Galiza o núcleo mineral primitivo. Iste lugar de Seixo tópase a 50 m. sobre do nivel do mar, que tanto val como decir do río, porque iste sofre eiqui, con moita mais intensidade que en Tuy, o fluxo e reflujo das augas do Océano. En algúns puntos, v. gr. en Carregal, tópase ista terraza visiblemente afectada pol-os típicos bombeamentos en «lombo de asno» das terrazas superiores, constituindo outeiros ou cotos de acusado releve.

A segunda terraza, tamén polo xêral con acusados sinais de bombeamentos, érguese aos 12-20 m. sobre do río, sendo aquela en que está asentada a vila de Goián.

A terceira terraza sai dos 5-7 m. de outura máisima e descende hastra o río, mergullándose no leito actual (As Bouzas, Eiras).

Os longos pedregaes de cuarcita alternan en toda a comarca con abondosos xacementos arxilosos, ás veces en forma de grandes bulas e outras veces misturándose os sedimentos de os dous mineraes. A arxila presenta o aspecto bermello que caracteriza a presenza do ferro; a maior parte dos pedregullos rodados sufriron a acción do tinguido en contacto ca arxila que nos instrumentos tallados ofrece moitas veces unha lene pátina lustrosa. Hai tamén con certa abondosidade curiosas concrecións férricas que son chamadas pola terra «pedras de estoirar» a causa de que, debido ás numerosas binchas de aire que conteñen, estralan ao ser sometidas á acción do lume. E, en fin, non é infrecuente a aparición de «löss» pardo-amarelo ou grisáceo, cúa existencia tamén temos comprobado en Tuy, coetáneo, sin dúbida, do inter-

glaciar Tyrreniense e da glaciación Rissienne, sendo doado perceber n-alguns casos a acción do tinguido en certos útiles que permaneceron en contacto con il.

De todas sortes, temos de consignar que as formacións aluviaes, tanto n-ista comarca como na de Tui, e en xeral, ao longo do curso do Miño adoitan ofrecer patentes anomalías, tanto na continuidade das terrazas, con frecuentes e amplas solucións, como nas súas respectivas altitudes, pol-o que coidamos oportuno traer eiquí estes parrafos de un notabel traballo de C. Vidal Boix ⁽⁹⁾, sobre de tan interesante custión: «Na marxe esquerda do Miño encóntranse tamen representadas as terrazas fluviaes, singularmente no depósito de 25-30 m. de outura que aflora ao longo da estrada que desde a ponte sobre do río sobe en curva deica a cidade de Ourense, servindo de base aos edifizos da poboazón cujas prazas e ruas principaes servíronse da articulación que a presenza das terrazas imprime â ladeira montuosa do val».

«Augas abaixo de Ourense — prosegue — o río descende dende os 110 m. de altitude â que corre pola dita poboazón, en suave costa entre abas montesías que, lonxe de facer doce o seu perfil, seguen chegando â bocarribeira en pendentes taludes boscosos que alternan con ensanchamentos, asento de unha das mais ricaces a poboadas terras galegas».

«Logo os meandros do Miño levan â comarca de Ribadavia — continua o autor — unha das mais poboadas e de meirande personalidade e característica xeográfica».

«Con iste segmento fluvial, tan animado na súa paisaxe, nos seus cultivos, na súa xeografía humán, escomenza un tramo, o derradeiro, no que predomina como principal rasgo morfotectónico a inestabilidade dos blocos corticales, cuios movementos seguiron deica época xeolóxica moi recente».

«E. Scheu, primeiro, (1913) ⁽⁶⁾ e H. Lautensach dempois (1932) ⁽⁷⁾, fixeron estudo do terrazamento do Miño na súa rexión

final comprendida entre Ourense e a foz. Especialmente o segundo investigador nos estudos realizados singularmente na marxe portuguesa do grande río fronteirizo, establece a existencia de tres principais niveles de terrazas cuos perfíles lonxitudinaes en esta derradeira rexión fluvial presentan anomalías moi acentuadas que determinan a clasificación do principal río peninsular do NW entre os mais anómalos españoles».

«As terrazas fluviales que nós temos estudado hastra Ourense-Ribadavia con caracteres normales, que indican estabilidade cortical, experimentan, augas abaixo de ista derradeira cidade elevacions anormais por riba do leito fluvial somentes expricabres por elevacions do chan moi modernas, cercanas á actual liña litoral, incurvacións que acadan valores máisimos de fronte a Cortegada e San Pedro da Torre, fenómenos de abovedamento posterior ao depósito das terrazas outas, das que a media, asegun Lautensach, é de idade algo mais antiga que a glaciación wurmiense».

«Ista tectónica do país miñoto hispano-portugués reflexa unha e exacerbación dos movementos a favor de numerosas liñas de fractura, marcadas polos abondosos manantiaes de augas-termaes existentes na rexión e seu anormal reflexo nas terrazas mariñas (Lautensach-Machatschek) ⁽⁸⁾ e fluviaes, todo o coal ten singular importancia pra o escrarecemento da historia morfolóxica da costa galega que non sería, pois, de se confirmar istes feitos por novas investigacións, unha sinxela costa de afundimento, senon que algúns episodios de erguemento estarían intercalados n-ela. Por outra banda, ningún de istes fenómenos de tectónica recente do territorio miñoto de perto do Atlántico nos pode causar sorpresa xa que era coñecido o moi moderno rexuvenecemento das redes fluviaes galegas, cúa correspondente excavación aínda non ten chegado ao interior do país que conserva a súa fisonomía terciaria» ⁽⁹⁾.

LOCALIZACIÓN DOS ACHÁDEGOS

Xa levamos indicado que os lugares onde foron recollidos os útiles paleolíticos obxecto de estudo son os desenhados na carta do

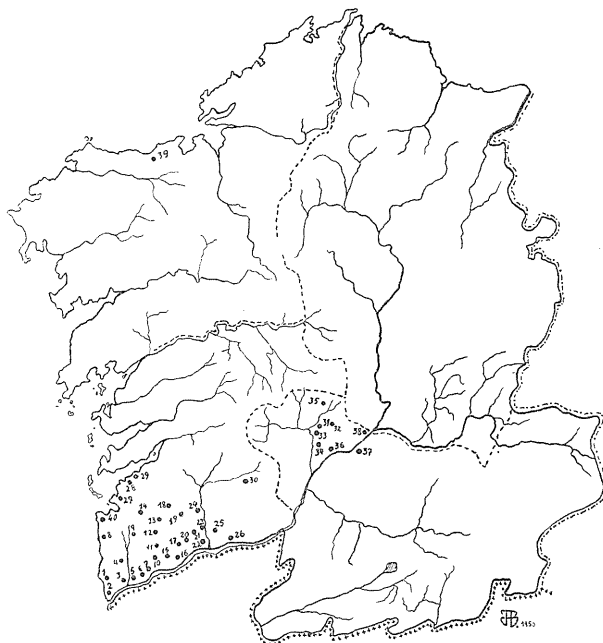

Fig. 1 — *Carta Paleolítica de Galicia*: 1 — A Guardia; 2 — Camposancos; 3 — Salcidos; 4 — O Rosal; 5 — S. Miguel de Tabagón; 6 — S. Juan de Tabagón; 7 — S. Bartolomé das Eiras; 8 — Sta Maria de Oya; 9 — Loureza; 10 — Goyán; 11 — Figueiró; 12 — Estás; 13 — Tomiño; 14 — Barrantes; 15 — Forcadela; 16 — Amarin; 17 — Sobrada; 18 — S. Salvador de Tebra; 19 — Pexegueiro; 20 — Areas; 21 — Randufe; 22 — Tuy; 23 — Rebordans; 24 — Ribadelouro; 25 — Guillarey; 26 — Baldráns; 27 — S. Miguel de Oya; 28 — Coruxo; 29 — S. Paio de Navia; 30 — Maceira; 31 — Carballiño; 32 — S. Juan de Soane; 33 — Mesiego; 34 — Partovia; 35 — S. Mamed de Canda; 36 — Vilella; 37 — Ourense; 38 — Os Peares; 39 — Loureda; 40 — Bayona.

baixo Miño (Fig. 1 e 2) baixo dos números 3 a 18, ambos inclusive, designados pol-a capital da freguesía. Comprenderase, por tanto,

que as áreas de expansión, o que poderíamos considerar como verdadeiras estacións, invaden os lindeiros de parroquias diversas (v. Fig. 1).

Dende Salcidos, na Guardia, localidade inmediata a Camposancos, os novos xacementos descubertos bordean a marxe galega

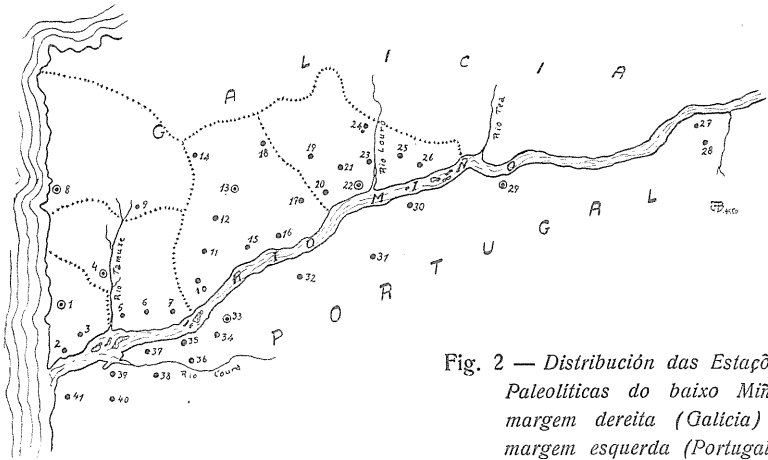

Fig. 2 — Distribución das Estacións Paleolíticas do baixo Miño, margem direita (Galicia) e margem esquerda (Portugal):

- 1 — A Guardia; 2 — Camposancos; 3 — Salcidos; 4 — O Rosal; 5 — S. Miguel de Tabagón; 6 — S. Juan de Tabagón; 7 — As Eiras; 8 — Goyán; 9 — Loureza; 10 — Oya; 11 — Figueiró; 12 — Estás; 13 — Tomiño; 14 — Barrantes; 15 — Forcadela; 16 — Amorin; 17 — Sobrada; 18 — S. Salvador de Tebra; 19 — Pexegueiro; 20 — Areas; 21 — Randufe; 22 — Tuy; 23 — Rebordans; 24 — Ribadelouro; 25 — Guilharey; 26 — Baldrans; 27 — Peso; 28 — Fiais; 29 — Monção; 30 — Ganfei; 31 — Fontoura; 32 — Campos; 33 — Cerveira; 34 — Gondarém; 35 — Lanhelas; 36 — Vilar de Mouros; 37 — Seixas; 38 — Argela; 39 — Vilarelho; 40 — Venade; 41 — Moledo.

do Miño hastra Torrón (Sobrada) e van rematando as faldras da montaña, si ben nesta ascensión decrece, como é natural, e limita ca parroquia de Areas a mais occidental do Concello de Tui, con cuios xacementos paleolíticos de Antas e O Marquiño enlazan os que agora rexistramos.

Numericamente, As Eiras e Goián ostentan as máisimas representacións; pero ben se bota de ver que o notorio desnivel obedece principalmente a que foi en ambas localidás en onde os nosos colaboradores e nós mesmos temos traballado con mais intensidade. No plano adxunto, que debemos à xentileza do ilustre pintor D. Antonio Fernández (Fig. 3) podem apreciarse lugares e volumes relativos aos achádegos feitos en Goián, con indicazón das respectivas altitudes sobre do río. Como notas aclaratorias ao dito plano conven facer constar:

1.º — Os achádegos que abranguen cáse que toda a área da parroquia exténdense dende o propio nivel do río Miño hastra a ermida de San Lourenzo e lugar de Vaqueira, a 64 m. sobre do río;

2.º — A maor parte dos achádegos citados saen entre os 10 e 25 m. de altitude e corresponden ás zonas de dobre e simple riscado, sendos as derradeiras as mais abondosas;

3.º — Con proporción moi aprosimada pode calcularse que dous terzos dos instrumentos líticos recolleitados corresponden ás zonas riscadas, e o outro terzo tópose espallado pol-o resto da freguesía;

4.º — As letras do plano (Fig. 3) corresponden aos seguintes lugares:

A: Regatiño; *B*: Bairro da Centinela e Ameixeiras, e, ao extremo Leste, Baldío da Moura; *C*: Veiga de Antón (ao longo do seu marxe Leste); *D*: Igrexa Vella, Devesa de Igrexa (ao Oeste) e Raposeira e Devesiña (ao Leste); *E*: Vimieiro (cara ao Norte, Fonte do Pazo), Barbeitos (Sudoeste) e Quinta da Torre e Barbis (Sur); *F*: Castillo e Pinelas (ao Oeste); *G*: Chavolas e, ao Oeste, Trincadeiras; *H*: Veiga de Tollo (parte Norte) e, pra o Leste, Barreiros.

Si pensásemos en conferir categoria de estazón a alguns de istos lugares teriamos de fixar a nosa atenzon nos de Veiga de

Tollo e Vimieiro, principalmente, que, como o das Bouzas, en Eiras, son os lugares de maior densidade dos xacementos, con grande diferenza sobre dos outros, sendo de intrínseco acusar que na zona primeiramente citada as industrias representadas limitanse,

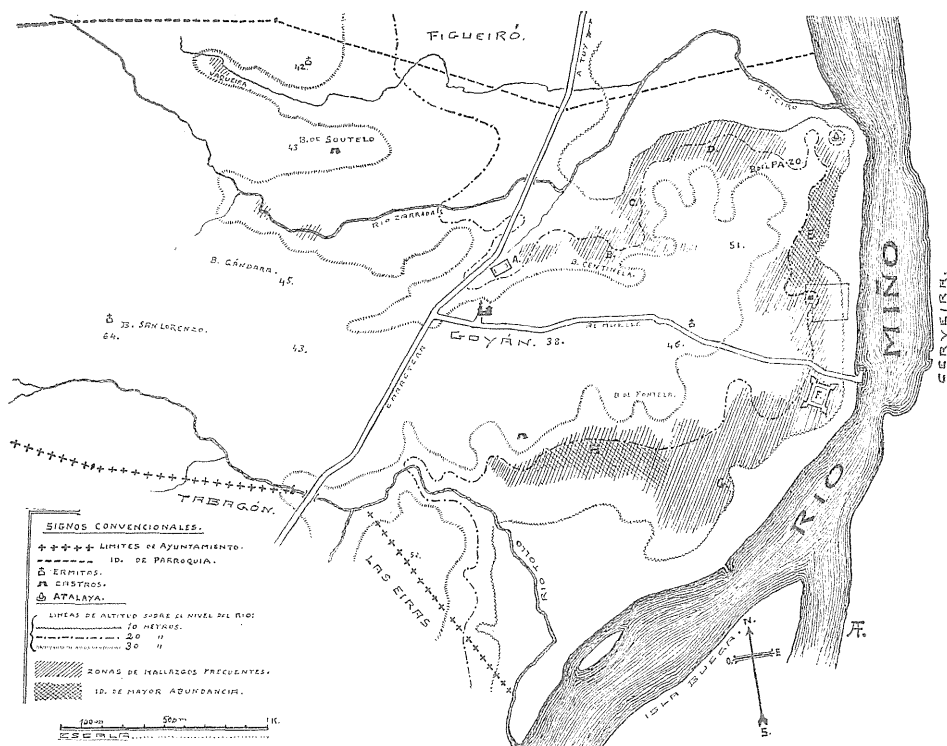

Fig. 3 — Plano con indicación dos niveles dos achádegos en relación ao río Miño.

cáseque exclusivamente, ao *camposanquiense*. Mais, a verdade é que maximamos ser unha soa e vastísima estazon a que abrangue a área exproada; estazón única, de culturas reiteradas a unha e a outra banda do Miño, con tal similitude tipolóxica que por forza tense de concurir ser produtos de pobos únicos tamen.

Con respecto da densidade por terrazas, non coidamos necesario establecer un cuadro comparativo puntual, pois salta á

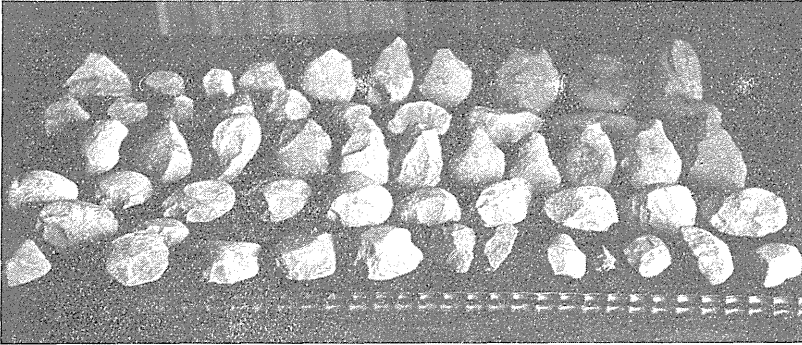

Fig. 4 — Algunos útiles de Eiras (Col. A. Blázquez).

vista, craramente, que é na segunda onde se teñen recollido a maioría dos útiles. Mais, aquí é imprescindible formular as neces-

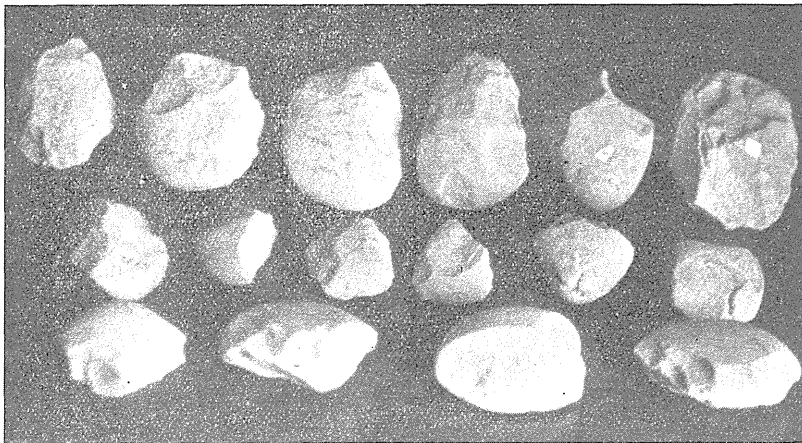

Fig. 5 — Algunos útiles de outras localidades do baixo Miño (Col. A. Blázquez).

rias salvedades que resultan do carácter epixeo dos achádegos. Os aportes fluviaes e mais a humana laboura de acarrexo non

nos permiten tomar como referenzas certas de crasificazón as respectivas referenzas certas dos útiles en relazon cas terrazas

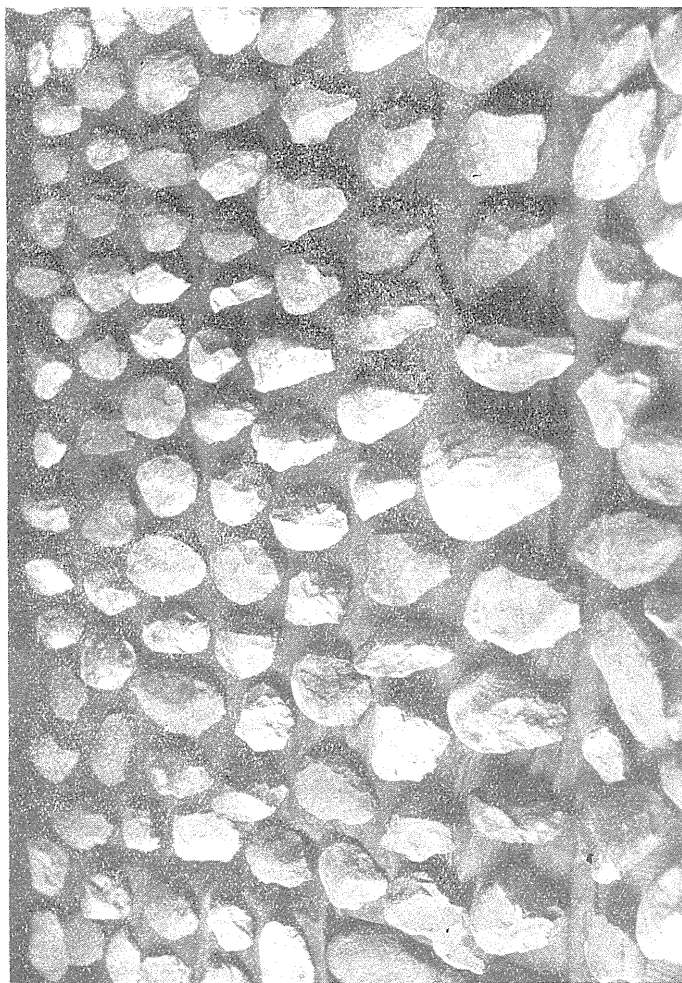

Fig. 6 — Conxunto de pezas paleolíticas de Goyán (Col. A. Fernández).

eisistentes. Mais por enriba da primeira, isto é moi por cima dos 50 metros, topáronse instrumentos en Loureza, San Salvador de Tebra e Barrantes; e si é lóxico pensar que poderían ser aportados alí pol-o propio home que os utilizou, a longas distan-

zas do taller, con mais razón o poderían ser, a través dos milenios, por outros homes no continuo trasego de terras. Somentes en Eiras apareceu un instrumento n-unha trincheira a 1,40 m. de fondura, e outros mais superficiaes, entre a arxila das barreiras da segunda terraza, en Goián. Coidamos que moi ben poden ser considerados estes achádegos como realizados *in situ* anque, polo demais, con ausencia de todo vestixio faunístico ou botánico que puidesen suministrarnos novos datos de crasificación.

Temos de nos ater, pois, n-esta parte da nosa tarefa â suma de datos que xa temos utilizado na crasificación das industrias tudenses, a saber: tipoloxía e técnica da talla, pátina e demais mostras do tempo — desgaste por rolamento, fracturas recentes, descomposicion mineral, etc. —, características xeolóxicas da comarca e paralelismos cos achádegos inmediatos xa rexistados. Nas figs. 4, 5 e 6, damos a reprodución de fotografías de algúns conxuntos de útiles colleitos en varias localidades.

CRASIFICAZON DOS INSTRUMENTOS

Concello de A Guardia

SALCIDOS. — N-ista localidade emprazada entre a veira dereita do río Tamuxe e as faldras da citania de Santa Trega, recolleu D. Eliseo Alonso seis instrumentos, crasificados eisí:

1 machado do *acheulense antigo*, 1 machado do *acheulense meio*, 3 útiles *camposanquienses* e 1 pico *asturiense*. De eles reseñamos, como mais intresantes, as dúas pezas que seguen:

N.º 1 (fig. 7) — Machadiña bifacial do *acheulense meio* de cuarcita branco-cincenta; pátina pouco acusada, cativa porcion de superficie natural e talla directa a grandes lascas. Mide $10 \times 7 \times 4$ cm.

N.º 2 (fig. 8) — «Coup-de-poing» raspador *camposanquiense*; cuarcita cincenta, talla bifacial (o que constituie nota de excepción),

sin pátina; unha das faces tallada por percusión directa e a outra sobre bigornia. Mide $13 \times 9 \times 5,50$ ctms.

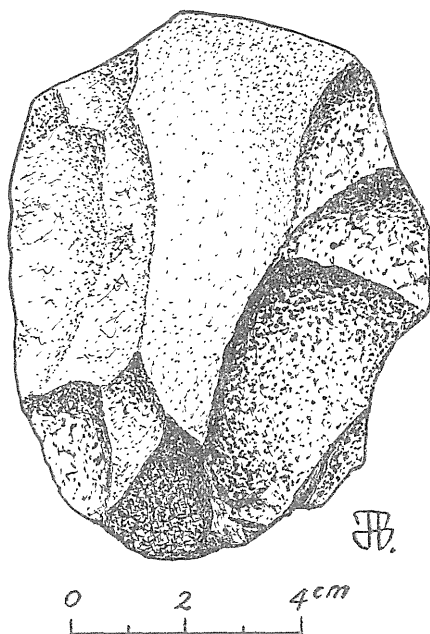

Fig. 7 — Machadiña bifacial do *acheulense* meo de Salcidos. Talla a grandes lascas; pátina pouco acusada (Concello de A Guardia).

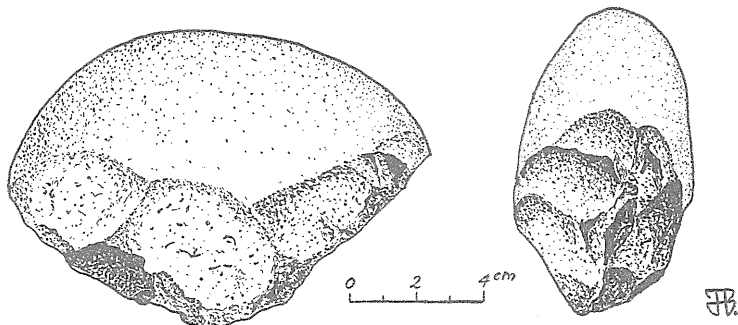

Fig. 8 — «Coup-de-poing» raspador *camposanquiense* de Salcidos.

Topada no camiño ao Pasaxe Camposancos; mais en terminos de Salcidos.

Concello de O Rosal

O ROSAL. — N.º 3 (fig. 9) — Eliseo Alonso recolleu no lugar de Marzán un «coup-de-poing» *camposanquiense* moi semellante ao N.º 2, cuarcita tamen de talla bifacial por percusión directa, pátina pouco acusada. Mide $11 \times 9 \times 5$ ctms.

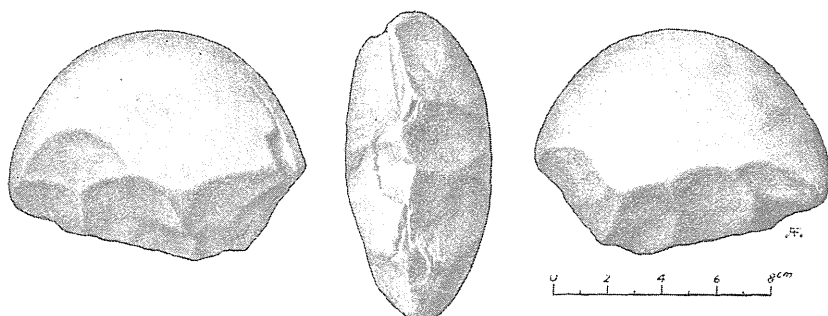

Fig. 9 — «Coup-de-poing» *camposanquiense* de O Rosal.

SAN MIGUEL DE TABAGÓN. — Dous instrumentos foron topados n-esta localidade:

Fig. 10 — Machado *acheulense* meio de S. Miguel de Tabagón.

Un machado bifacial de gumes vivos, sin pátina, que probablemente estivo sepultado hastra o löss recente a causa da

côracion bermelliza uniforme nas superficies tallada e natural. Lembra os cantos truncados de estilo lusitano e foi topada pol-o alumno da escola do Sr. Diaz Alvarez, Florindo Rocha, na chamada Costa de Morán. O outro instrumento é o seguinte:

N.º 4 (fig. 10) — Machado bifacial do *acheulense* meio, cuarcita lixeiramente rolada, tallada simplemente, a grandes lascas, por percusion directa; unha das faces ostenta, prolongándose cáseque hastra o pico, unha gran zona de superficie natural limitada na oposta â zona de aprehensión. Mide $13 \times 9 \times 6,50$ ctms.

Topada por D. Antonio Fernández, en Pias, marxe dereita do rio Tamuxe.

SAN XOAN DE TABAGÓN. — N-esta freguesía foron topados seis instrumentos de cuarcita, catro *camposanquienses*, dous recollidos por D. A. Fernández, un por Florindo Rocha, citado, e outro por D. Silvino Diaz Paz. Outro dos útiles é un machado bifacial, con unha das faces amplamente tallada con dúas grandes lascas planas, e a outra face sin mais labra que dúas esmonaduras sobre bigorna na punta.

Foi topada pol-o Sr. Fernández. Tamen foi recollido o seguinte:

N.º 5 (fig. 11) — Pico *proto asturiense* en un seixo rolado de cuarcita cincenta, con señaes de rolamento. Mide $16 \times 9 \times 8$ ctms., sendo a súa seizon transversal cáseque circular.

Topado por D. A. Fernández no lugar de A Portela onde tamen recolleu os tres citados.

SAN BARTOLOMÉ DAS EIRAS. — Ista zona é unha das mais pródigas en achádegos â que somentes aventaxa a fecundísima parroquia veciña de Goián. Na súa maor parte foron recolleitados os instrumentos por D. Pedro Diaz e D. Silvino Diaz Paz. Das 166 pezas topadas, limitámonos a describir somentes as mais típicas ou provistas de algunha particularidade interesante.

N.º 6 (fig. 12-a) — Pico *abbevillense* de un seixo de cuarcita cór de avelán; labra directa a grandes lascas practicadas nas catro caras do seixo, de seizon transversa, sensiblemente cuadrangular; magnífica pátina eólica de aspecto cerúleo, que proporcionou â superficie tallada unha aparencia semellante â da superficie natural. Característica mui cursidosa de isto pico, repetida en mais eixemprares, é a escotadura terminal, logrado por

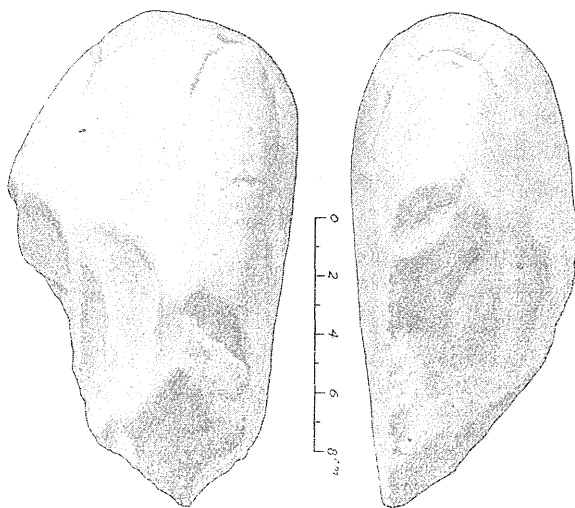

Fig. 11 — Pico *proto-asturiense*.

dous intelixentes golpes, que lle da un acusado aspecto de garra, como si a finalidade fose, en efecto, a da dar ca arma unha intenzon desgarrante. Mide $15 \times 8 \times 7$ ctms.

Foi topada no camiño antigo de Eiras a Goián, perto das Bouzas.

N.º 7 (fig. 12-b) — Pico *abbevillense*, de un seixo rolado de cuarcita de cor da avelán; talla directa e sobre de bigorna, en xeral a grandes lascas, con lixeiros retoques que afecta â casi totalidade do instrumento, conservandose unha pequena zona de superficie natural. Magnífica pátina eólica, de aspecto lustroso, que

da á zona labrada aparece de superficie natural. Seizon transversal cuadrangular. Mide $18 \times 8 \times 7$ ctms. Topada en As Bouzas.

N.º 8 (fig. 13) — Machado *clactoniense* obtido de unha lasca de cuarcita branco-cincenta; grandes lascas, sin retoques marxinaes e acusado bulbo de percusión. Anque non propiamente bifa-

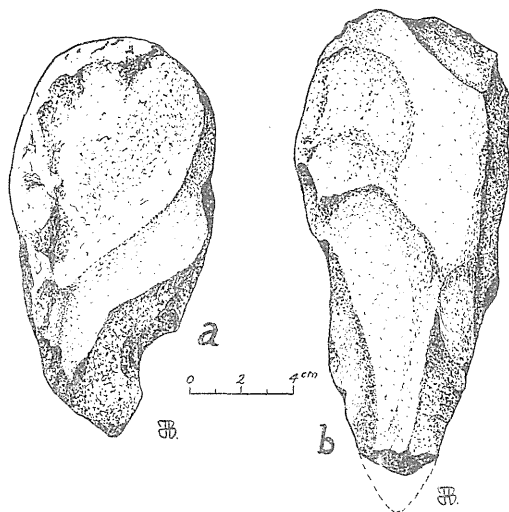

Fig. 12 — Picos *abbevillienses*.

cial, presenta na cara plana retoques posteriores que a contornean; pátina eólica ben acusada. Mide $15 \times 8 \times 5$ ctms.

Topouse no pinal de A Pallaceira.

N.º 9 (fig. 14) — Machado amigdalóide, do *acheulense inferior*, obtido de un seixo plano de cuarcita, tinguido en toda a súa superficie da cór pardo roxiza do lóess antigo. Talla directa moi ben lograda polo seu fino lascado e retoques marxinaes; bordes seusibrememente rectos; unha das caras toda tallada, e a outra con unha pequena zona da superficie natural. Pátina eólica moi acusada. É unha das mais formosa pezas de Eiras. Mide $19 \times 10 \times 4$ ctms.

Foi recollida no bairro de Carril.

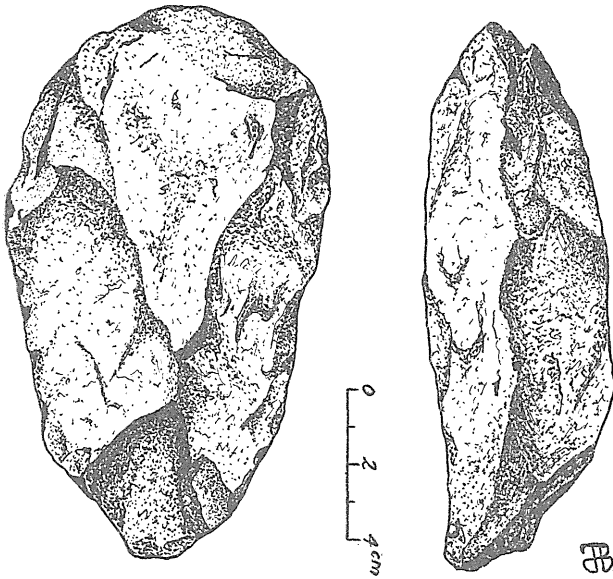

Fig. 13 — Machado *clactoniense*.

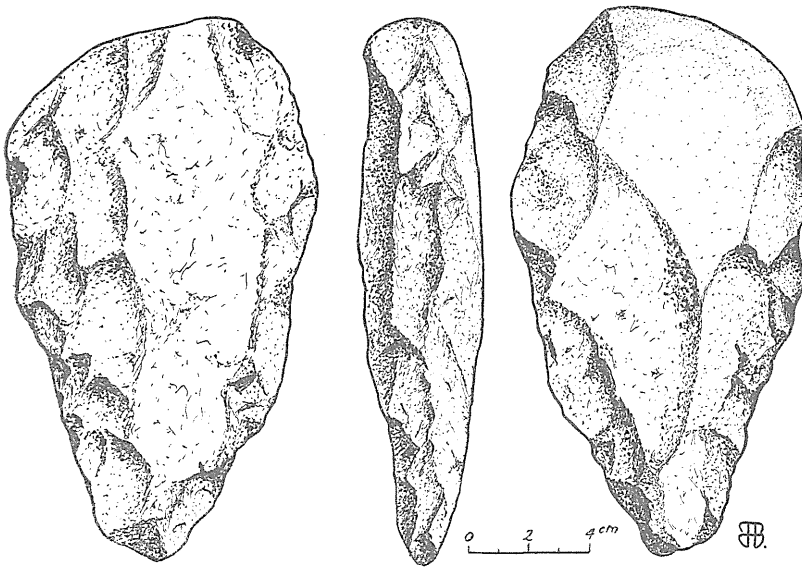

Fig. 14 — Machado *acheulense inferior*.

N.º 10 (fig. 15) — Machado rectangular do *acheulense inferior* de un seixo de cuarcita; percusion directa a grandes

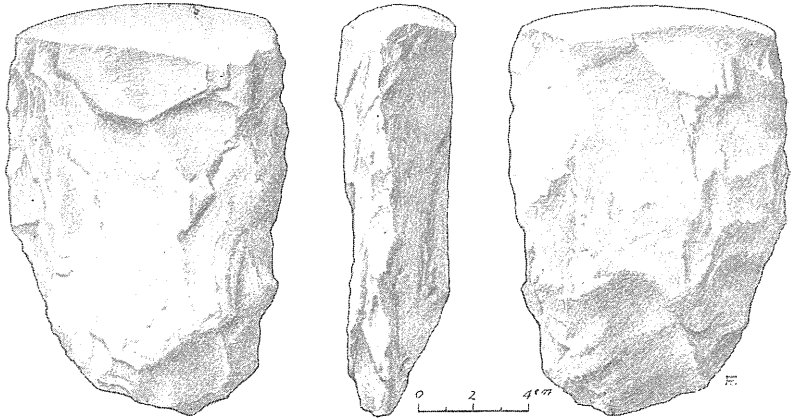

Fig. 15 — Machado *acheulense inferior*.

lascas que abrangue a cáseque totalidade de ambas^r faces deixando apenas unha limitada zona de superficie natural na

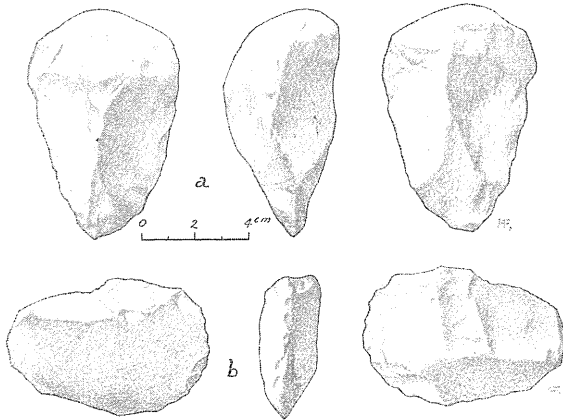

Fig. 16 — *a*, machadiña *acheulense medio*; *b*, idem *acheulense superior*.

banda superior do instrumento que encaixa no cunco da man; bordes rectos; pátina eólica moi acusada. É unha peza de tipo orixinal, magnificamente lograda. Mide $15 \times 10 \times 4$ cmts. Topada no mesmo Eiras.

N.º 11 (fig. 16-*a*) — Machadiña do *acheulense medio*, feito de un seixo de cuarcita roxiza; talla bifacial que comprende cáseque

toda a superficie deixando unha pequena porción natural como zona de aprehensión. Pátina eólica ben definida. Mide $8,50 \times 5,50 \times 4$ ctms. Topada n-As Bouzas.

N.º 12 (fig. 17-b) — Machadiña do *acheulense superior* de un seixo de cuarcita cincenta talla bifacial, con abondosos retoques hastra obter un gume agudo, lixeiramente sinuoso e cortante que pola dureza excepcional do mineral eiquí utilizado se conserva

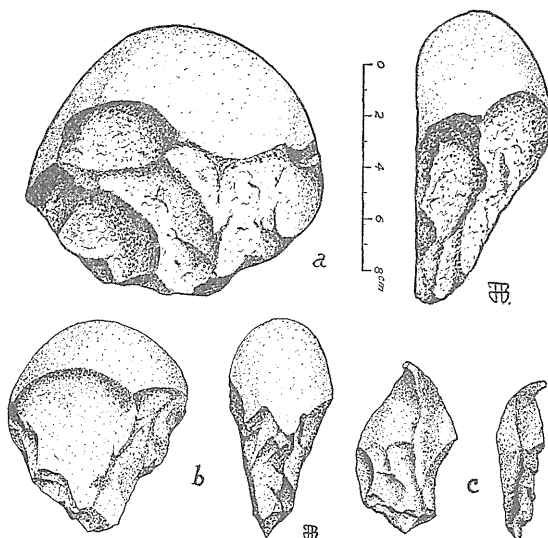

Fig. 17 — a, machado de abano *camposanquiense*; b, machadiña *acheulense superior*; c, lasca tipo *levallois*.

sumamente vivo; escasa pátina e ausencia de desgaste por rolamento, o que demostra debeu xacer sepoltada hastra época moderna. Trátase de unha peza excepcional polo ben lograda. Mide $8,50 \times 7,50 \times 3$ ctms. Toupouse n-As Bouzas.

N.º 13 (fig. 17-c) — Lasca perforadora do tipo de *Levallois* contemporáneo do *acheulense medio*, de dorso curvo, obtida sin retoque por un lascado de fortuna, e retocada de intento na parte inferior esquerda do pedúnculo para facilitar a aprehension.

É unha das poucas pezas topadas «in situ», pois foi extraída por D. Pedro Diaz de unha trincheira recen aberta a 1,50 m. de profundidade na estrada de Eiras a Tabagon, lugar de Picóns. Mide $6,50 \times 3,50 \times 1,50$ ctms.

N.º 14 (fig. 16-b) — Lasca-raspador do *levalloisiense* meio, conservando parte da superficie natural del canto rodado, reto-

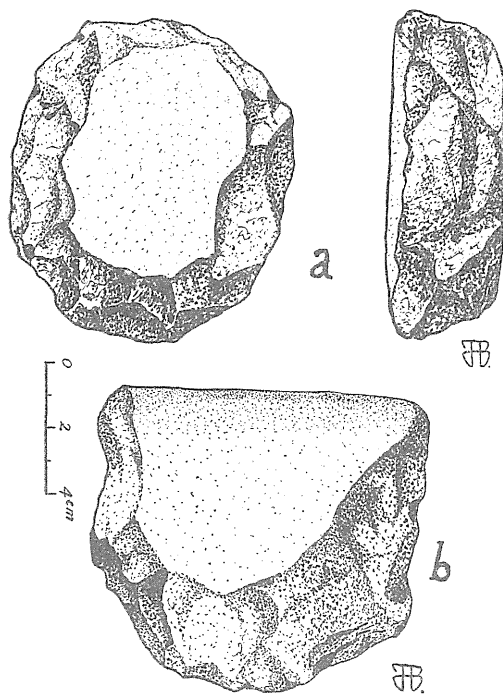

Fig. 18 — a, disco; b, machado *camposanquiense*.
Mide $7 \times 5 \times 2$ ctms. Topada en Eiras.

N.º 15 (fig. 17-a) — Machado en forma de abano, *camposanquiense*, obtido de un seixo de cuarcita pardo-cincenta; labra monofacial por percusión directa con pequenos retoques no gume; superficie natural na zona de apreheñsión, escasa pátina e indicios de rolamento. Mide $11,50$ ctms. de seixo maior $\times 10 \times 6$. Topada n-As Bouzas.

N.º 16 (fig. 18-a) — Disco raspador *camposanquiense*, de un seixo plano de cuarcita pardo-roxiza; labra monofacial sobre bigornia; típica sección troncocónica. Mide $9,50$ ctms. de radio máisimo no círculo maior (base), por $6,50$ ctms. o do círculo menor e 3 ctms. de grosor.

Topado pol-o Sr. Paz no camiño de Valdechores que conduz ao castro da Madanela a 40 m. sobre do nivel do río.

N.º 17 (fig. 18-b) — Machado *camposanquiense*, do tipo chamado «pico de pato», de un seixo plano de cuarcita pardecinta; talla directa e sobre da bigorna con sináes de rolamento. Mide $9,50 \times 9,50 \times 4$ ctms. Topada en Valdechores.

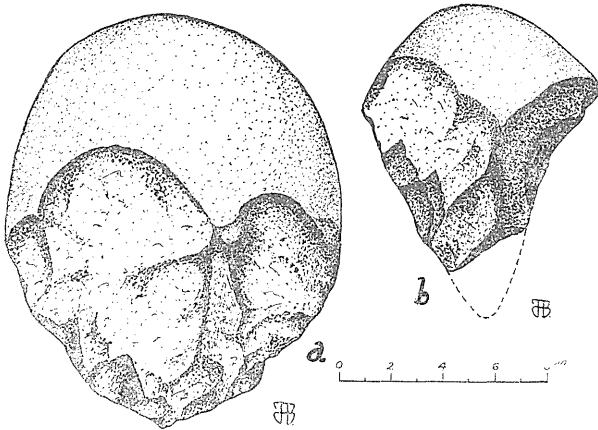

Fig. 19 — a, machado monofacial *proto-asturiense*; b, pico *asturiense*.

N.º 18 (fig. 19-a) — Machado monofacial *proto-asturiense* de un seixo plano de cuarcita pardo-anegrada; talla por percusión directa a grandes lascas, con retoques no gume; ausencia de pátina e roces. Iníciase n-ela a forma típica do pico. Mide $16 \times 14 \times 5$ ctms. Topada por Vicente Eiras.

N.º 19 (fig. 19 b) — Pico *asturiense* de un seixo de cuarcita pardo-cincenta; lascado por percusión directa, obtida de tres grandes golpes e un leve retoque; na face de superficie natural hai unha lasca lonxitudinal posiblemente anterior á feitura do instrumento. Falla a punta por rotura antiga. Mide $11 \times 9 \times 4$ ctms.

Topado por A. Blázquez n-As Bouzas.

N.º 20 (fig. 20) — Pico *asturiense* de un seixo plano de cuar-
cita pardacenta; labra por percusion directa con leves retoques;
sináes de rolamento. Mide $11 \times 7 \times 3,50$ ctms. Topado en Eiras.

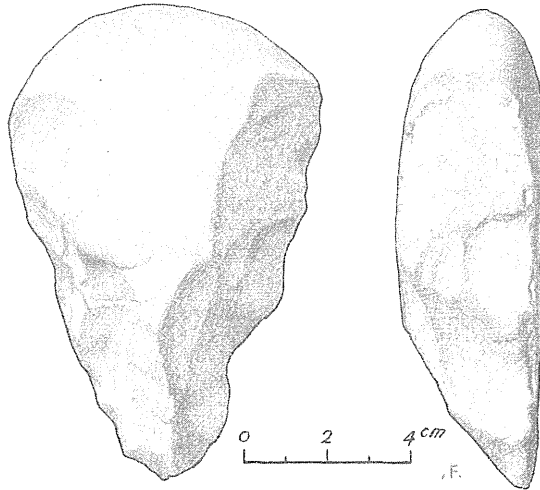

Fig. 20 — Pico *asturiense* em seixo plano topado en Eiras (San Bartolomé das Eiras).

Concello de Oya

FREGUESÍA DE LOUREZA. — Don Antonio Fernández recolleu nesta localidade, situada entre as vertentes de dúas montañas, onde ten seu nacemento o río Tamuxe, dous instrumentos tallados: un formado por un seixo truncado de estilo lusitano e o outro polo machado camposanquiense que dempois reseñamos. As pedras roladas ou seixos escasean nesta zona, topándose somente poucos nas veiras e no canle do mentado río, ofrecendo ademais, polo xêral, aspecto poroso da cuarcita en descomposicion. A localización de istes achádegos é a mais septentrional dos rexistados deica hoxe no baixo Miño, circunstanza ista que lles confire especial interés.

N.º 21 (fig. 21) — Machado de *camposanquiense*, obtido de un seixo grosso, de cuarcita branco-cincenta; talla sobre de bigor-

nia lograda mediante tres únicos golpes e retoques na punta pra rebaixar ista e obter o curvamento enxebre do «abanico» ou leque. Acusado rodamento. Mide $12 \times 5 \times 5$ ctms. Topada en Loureza.

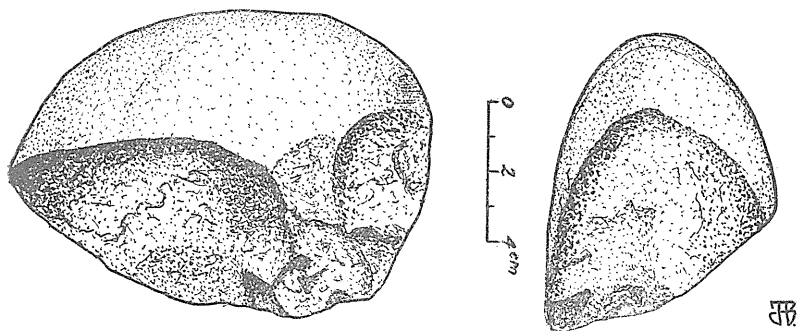

Fig. 21 — Machado camposanquiense.

Concello de Tomiño

FREGUESÍA DE GOIÁN. — A notable laboura de búsqueda levada a cabo nesta freguesía dou por resultado o maior acopio de materiaes

rexistados no baixo Miño con un total de 433 pezas. Describiremos somentes alguns instrumentos das diversas culturas, que consideramos revestidos de maior interés.

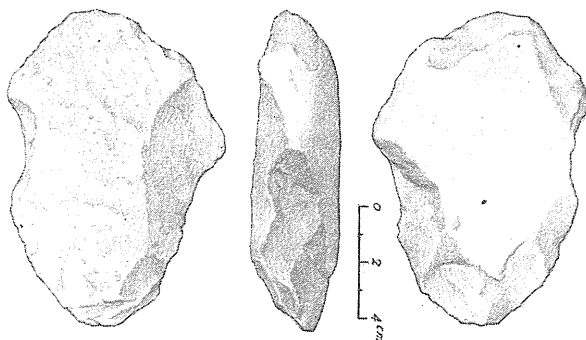

Fig. 22 — Machadiña clactono-abbvilliense.

N.º 22 (fig. 22) — Machadiña bifacial *clactono-abbvilliense*, obtida de unha lasca de cuarcita sin retoques e con acusada pátina eólica. Mide $11 \times 6,50 \times 3$ ctms.

Topada no lugar de San Roque por A. Fernández.

N.º 23 (fig. 23) — Machado amigdalóide *abbavillense* obtida de unha gran lasca de cuarcita; talla bifacial con amplo lascado

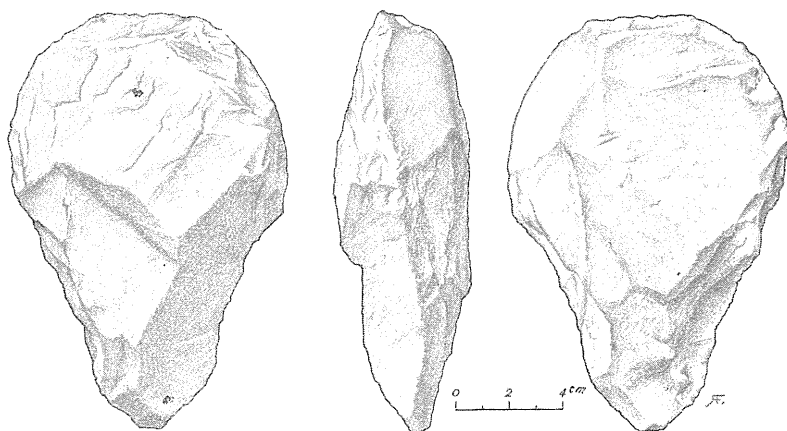

Fig. 23 — Machado *abbavillense*.

sin retoques. Pátina eólica acusada. Mide $15,50 \times 10 \times 5$ ctms.
Achádego de E. Alonso no lugar do Castelo.

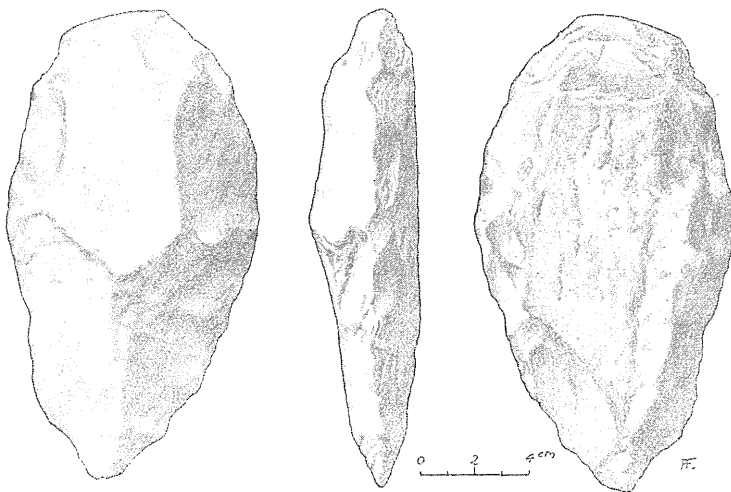

Fig. 24 — Machado *abbavillense*.

N.º 24 (fig. 24) — Machado amigdalóide *abbavillense*, obtido de unha grande lasca de cuarcita retocada marxinalmente na

superfície de lascado; bordos rectos que fan lembrar a técnica *acheulense*. Forte pátina eólica. Mide $17 \times 9,50 \times 4$ ctms.

Topado por A. Fernández no lugar da Raposeira.

N.º 25 (fig. 25) — Machado oval *clactoniense*, de unha gran lasca de cuarcita da cór da avelán; amplo lascado sin retoques, con labra monofacial sobre bigornia e acusado bulbo de percusión. Pátina eólica, non moi forte, acaso debida â dureza do

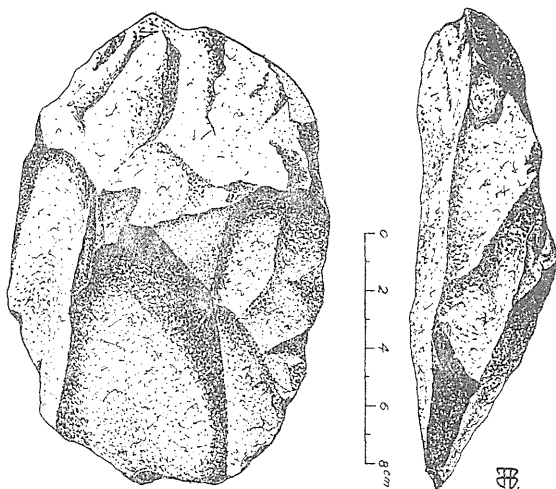

Fig. 25 — Machado oval *clactoniense*. Amplo lascado sin retoques. Labra monofacial.

material ou a ter estado soterrada. Trátase de un dos mais típicos eixempres do *clactoniense* topados nesta comarca. Mide $16 \times 11 \times 7$ ctms. Topado por E. Alonso en Soutelo.

N.º 26 (fig. 26) — Machado de lasca, de tradición *clactoniense*, mais con técnica de talla craramente *acheulense* que podería, pois, crasificarse como *clactono-acheulense*. É intresante pol-o seu limpo corte lonxitudinal obtido no seixo, o que permitiu obter un gume cortante e vivo practicándose dempois o agudo pico, sin apenas retoques marxinaes. Mide $18,50 \times 11 \times 5$ ctms.

Achádego de A. Fernández en O Vimieiro.

N.º 27 (fig. 27) — Machado de lasca *clactono-abbeyvillense*, de técnica primitiva a grandes lascas sin retoque. Forte pátina eólica.

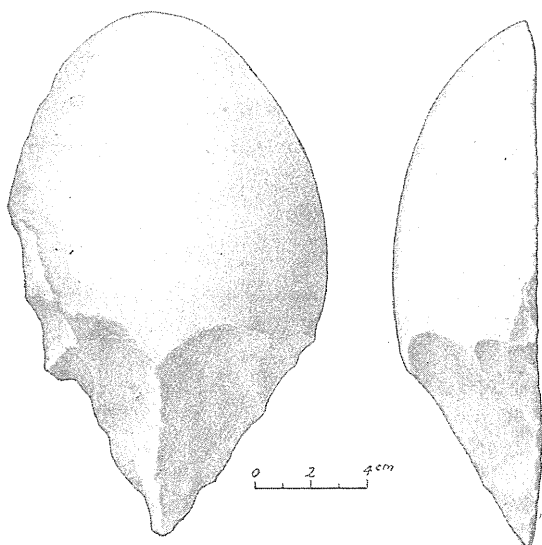

Fig. 26.— Machado de lasca de tradición *clactoniense* e talla *acheulense* e, como tal, pode clasificarse como *clactono-acheulense*.

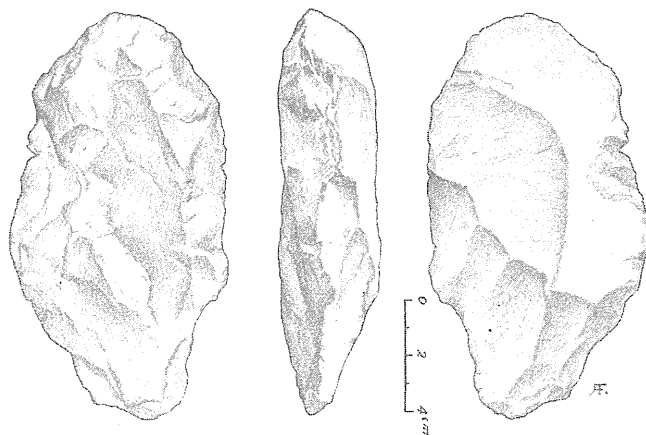

Fig. 27 — Machado de lasca *clactono-abbeyvillense*.

Mide $14,05 \times 7,50 \times 50$ cmts. Topado por E. Alonso en Barbeitos.

N.º 28 (fig. 28) — Raspador de lasca, *acheulense antigo*, en cuarcita pardo roxiza, con zeitosos e miudos retoques marxinaes. Pátina eólica moi acusada. Mide $12,50 \times 9,50 \times 3$ ctms.

Topado por A. Fernández en O Vimieiro.

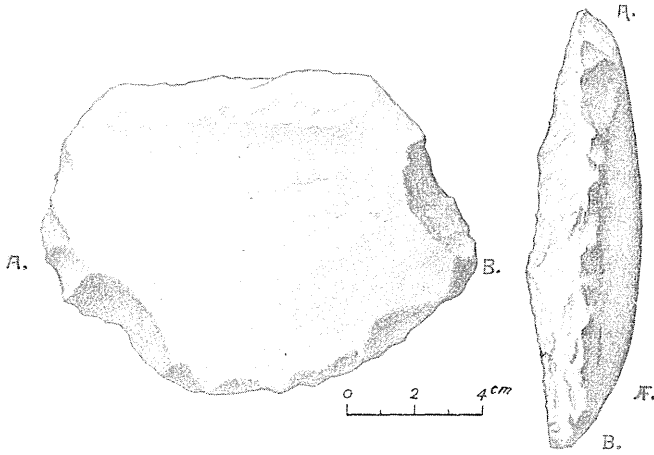

Fig. 28 — Raspador de lasca *acheulense antigo*.

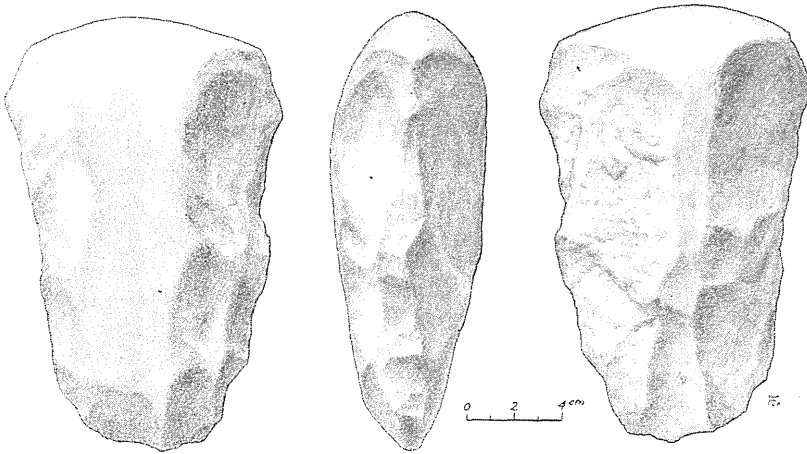

Fig. 29 — «Coup-de-poing» *acheulense antigo*.

N.º 29 (fig. 29) — «Coup-de-poing», *acheulense antigo*, obtido de un grande seixo de cuarcita roxa, con amplo lascado por per-

cusión directa, practicado ao longo de ambos lados do eixo maior e deixando unha zona central de superficie natural; bordo recto, con escasos retoques; forte pátina eólica. Mide $18 \times 11 \times 6,50$ ctms.

Topado por E. Alonso en A Fontela.

N.º 30 (fig. 30) — Machado amigdalóide do *acheulense antigo*, obtido de un seixo plano de cuarcita; amplo lascado en unha das faces, deixando pequena superficie natural e mais limitado na

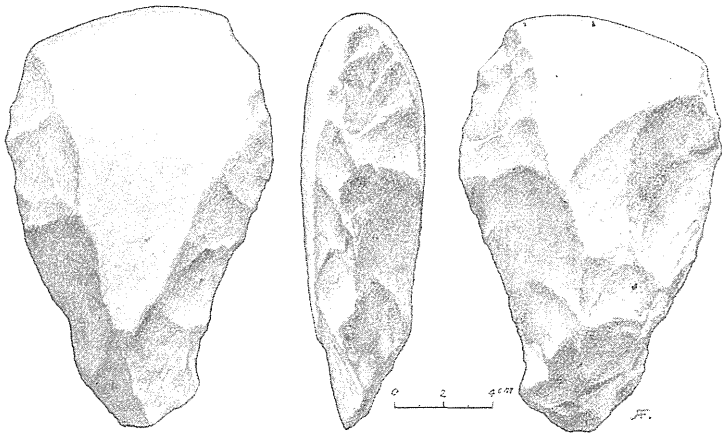

Fig. 30 — Machado *acheulense antigo*.

oposta, parecendo que iste foi practicado por percusión directa; bordo sinuoso; moi boa pátina. Mide $17 \times 10,60 \times 5$ ctms.

Topado por E. Alonso en O Vimieiro.

N.º 31 (fig. 31) — Machado amigdalóide, *acheulense antigo*, de un canto rodado plano de cuarcita; amplo lascado bifacial por talla directa; bordo sinuoso; pátina ben visíbre e sinais de rolamento. Mide $17 \times 11,50 \times 4$ ctms.

Topado por A. Fernández en Regueiro de Tollo.

N.º 32 (fig. 32) — «Coup-de-poing» cordiforme do *acheulense antigo*, tallado previamente sobre bigornia en torno ao seu perímetro e lascado despois lateralmente na punta, todo o que

constitue un tipo orixinal do que iste instrumento é exemplar único. Mide $14 \times 10 \times 6$ ctms.

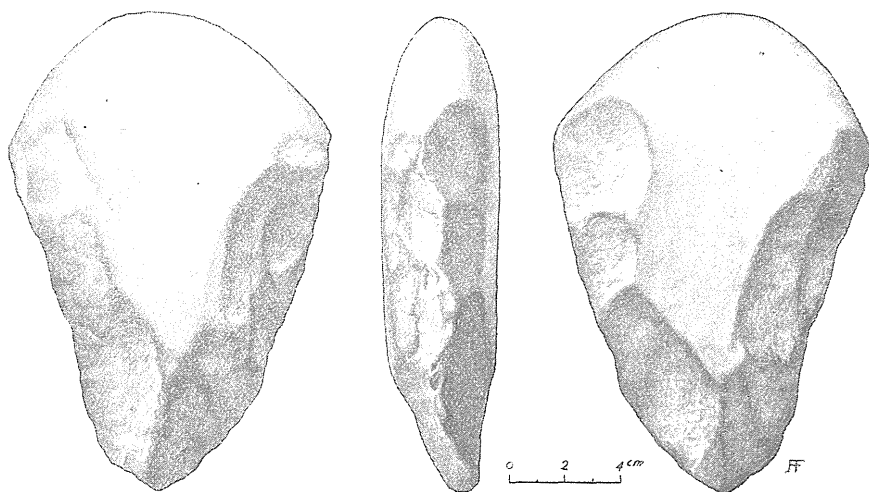

Fig. 31 — Machado *acheulense antigo*.

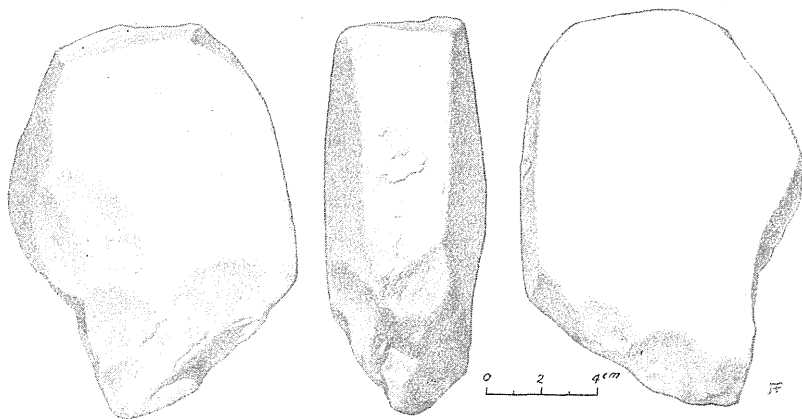

Fig. 32 — «Coup-de-poing» *acheulense antigo*.

Foi topado por A. Fernández no corrente do Regueiro das Zarradas, perto do muiño chamado de «O chourizo».

N.º 33 (fig. 33-a) — Machadiña amigdalóide. *Acheulense antigo*; talla directa retocada; escasa superficie natural; bordos sinuosos; forte pátina. Mide $12 \times 7 \times 4,50$ ctms.

Topada por A. Fernández en A Fontela.

N.º 34 (fig. 33-b) — Machadiña bifacial do *acheulense meio* obtida de un seixo rolado de cuarcita de cor de palla; talla

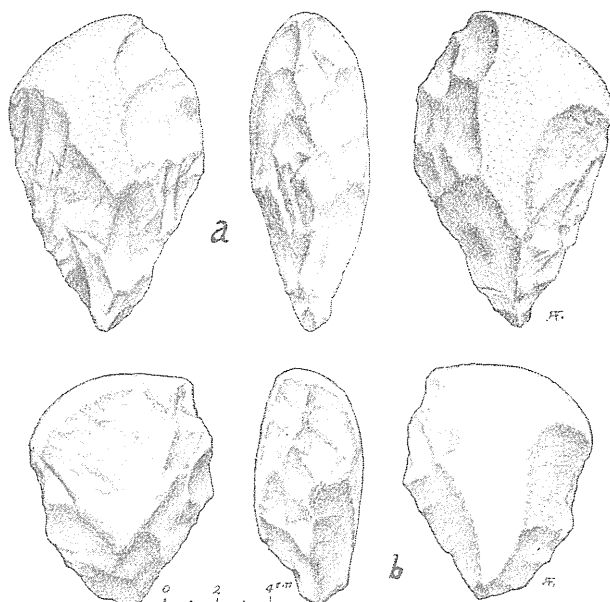

Fig. 33 — a, machadiña *acheulense antigo*; b, idem, *acheulense meio*.

directa; unha das faces presenta gran lasca central, paralela á superficie natural da cara oposta; pátina eólica regularmente acusada. Mide $9 \times 7 \times 4$ ctms.

Topada por E. Alonso no Cruceiro do Pazo.

N.º 35 (fig. 34) — Machado cordiforme *acheulense meio*, de un seixo plano de cuarcita; talla practicada a pequenas lascas que bordean todo o perímetro do instrumento agás na parte

superior onde se respeta a superficie natural para facilitar a apreensión; bordos rectos. Iste tipo de machado, de formas

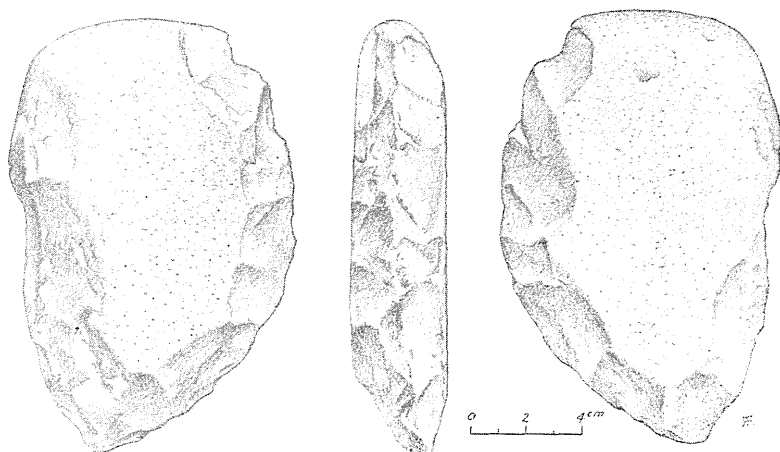

Fig. 34 — Machado *acheulense* meio.

regulares e certamente armónicas, témolo visto repetidamente no *acheulense* do Baixo Miño. Mide $16 \times 9,50 \times 3,50$ cmts.

Topado por A. Fernández na Veiga de Tollo.

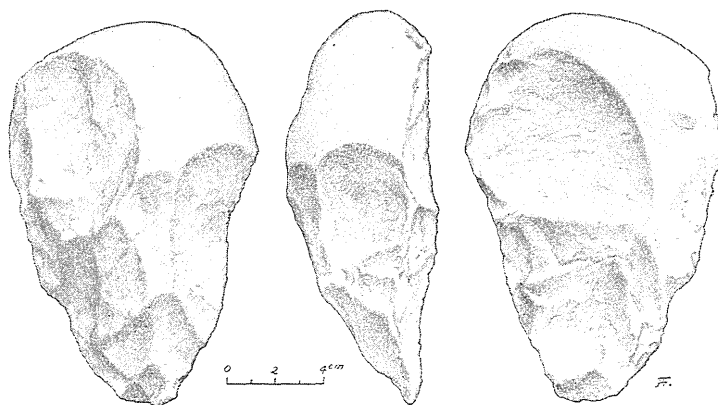

Fig. 35 — Machado *acheulense* meio.

N.º 36 (fig. 35) — Machadiño amigdalóide, do *acheulense* *meio*, de um seixo de cuarcita; unha das faces foi obtida con só

dous golpes de percusion retocados no gume; a outra presenta asimismo tres grandes lascas con outras menores de retoque; bordos rectos; pátina ben acusada e rozamentos. Mide $17 \times 13 \times 6$ ctms.

Topado por A. Fernández no lugar de A Vaqueira (Bairro do Espirito Santo).

N.º 37 (fig. 36) — Raspador de lasca, *acheulense superior*, en cuarcita pardo-roxiza: duas grandes lascas da face oposta â superficie de fractura e dez ou doce pequenos retoques no gume, prac-

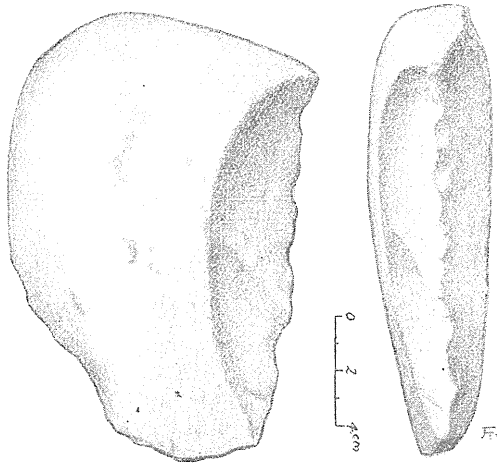

Fig. 36 — Raspador de lasca *acheulense superior* com retoques no gume.

ticados por talla apoiada pra dotalo da necesaria sinuosidade. É unha curiosa peza de pouco corrente tipoloxia. Boa pátina eólica Mide $16 \times 10,50 \times 4,50$ ctms.

Topado por A. Fernández en O Castelo.

N.º 38 (fig. 37) — Machado amigdalóide, *acheulense superior*, n-un seixo de cuarcita cincenta; a face posterior ostenta unha grande parte da superficie natural, con lascado imperfecto, sin retoques; bordos sinuosos; pátinas e siñaes de rolamento. Mide $13 \times 8 \times 3,50$ ctms. Topado por E. Alonso en O Vimieiro.

N.º 39 (fig. 38)—Machado cordiforme, do *acheulense superior*, obtido de un seixo de cuarcita roxiza; percusion directa a grandes lascas, sin retoques, bordos lixeiramente sinuosos. Sobresai n-esta

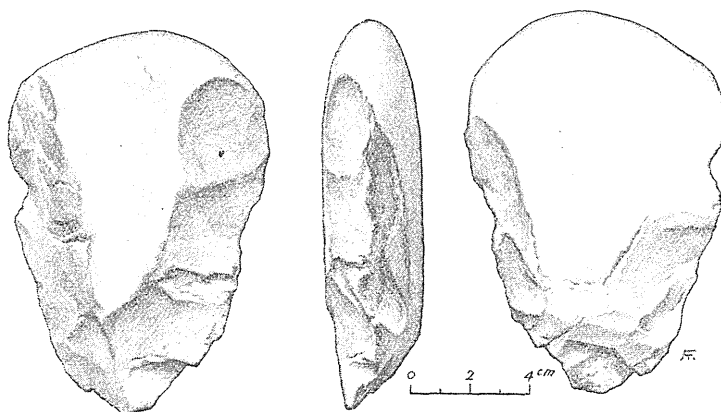

Fig. 37 — Machado *acheulense superior*.

peza a ouquedade practicada na banda postero-superior do instrumento co indudable fin intencional de facer doada a apreheñsión, pois en ela encaixa perfectamente a xema do dedo polgar. Esta ouquedade

Fig. 38 — Machado cordiforme *acheulense superior*.

parece ter sido obtida mediante pequenos golpes de percusion e perfeccionada despois por rozamento, Mide $12,50 \times 10 \times 5,50$ cmts.

Achádego de A. Fernández entre os bairros de San Lourenzo e A Gándara.

N.º 40 (fig. 39) — «Coup de poing», *acheulense superior*, de un seixo de cuarcita pardo-roxiza; lembra certas formas do *camposanquiense* inicial, e ofrece a particularidade de ostentar, ao

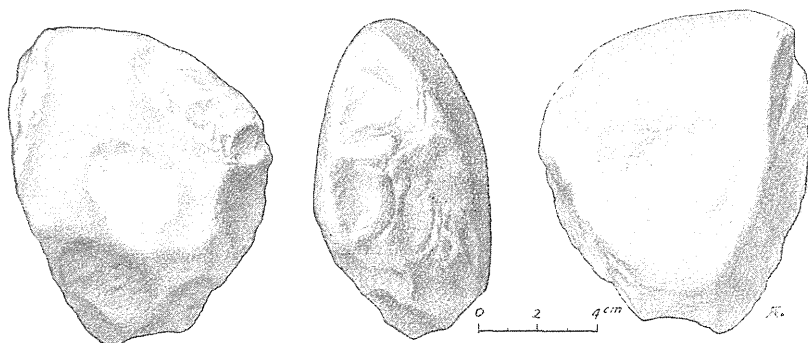

Fig. 39 — «Coup-de-poing» *acheulense superior*.

ígoal que a peza precedente, ouquedades pra facilitar o manexo, mais eiquí en duplo número, unha por cada banda. A pátina que se observa en estos rebaixamentos é, indudabelmente da mesma

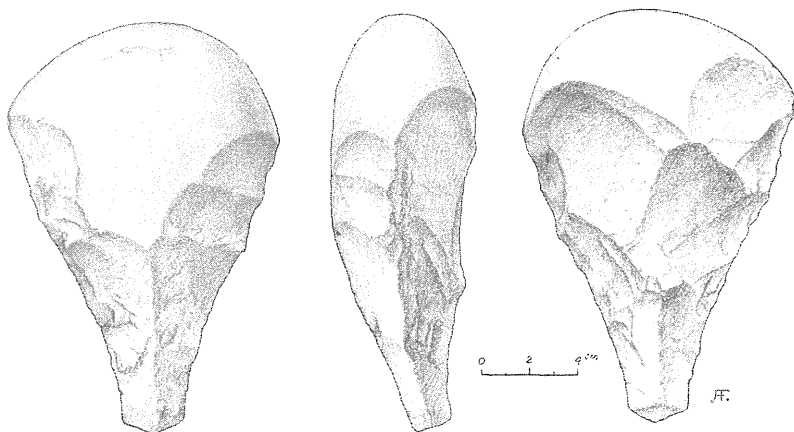

Fig. 40 — Machado *acheulense superior*.

época da talla, sendo tamen evidente o seu orixe intencional xustificicado polo fin práctico loxicamente atribuíble. Mide $10 \times 8,50 \times 6$ ctms. Achado en Goián por E. Alonso.

N.º 41 (fig. 40) — Machado lanceolado, *Acheulense superior*, de un seixo de cuarcita roxiza; amplo lascado por percusión directa, mais miudo en canto se achega ao bico; bordos rectos e acusada curvatura do instrumento de cara â parte interna. Fáltalle a punta por rotura antiga. Trátase de unha fermosa peza moi semellante a outra rexistada por nós en Tuy.

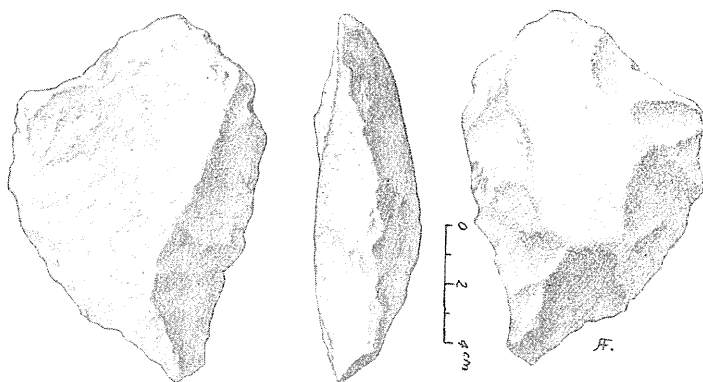

Fig. 41 — Ponta de lasca do *levalloisiense meio*.

Mide $17 \times 12 \times 6$ ctms. Achádego de A. Fernández no lugar O Poste.

N.º 42 (fig. 41) — Ponta de lasca do *levalloisiense meio*, de tradizón *acheulense*, en cuarcita roxiza. A superficie de fractura retocouse con unha lasca lateral pra determinar a punta; a superficie natural foi contorneada con abondosos golpes por percusión directa. Falta a punta por rotura antiga. Mide $12,50 \times 8 \times 3,50$ ctms. Topada por A. Fernández no bairro de San Lourenzo.

N.º 43 (fig. 42) — Ponta de lasca do *levalloisiense medio*; talla monofacial sobre bigornia na banda que determina a punta, e directa nos bordos superiores; boa pátina. Mide $10 \times 5,50 \times 3$ ctms. Topada por E. Alonso en O Vimieiro.

N.º 44 (fig. 43) — Machado-raspador *acheulo-camposanquiense*, obtido de un groso seixo de cuarcita pardo-roxiza; labra bifacial

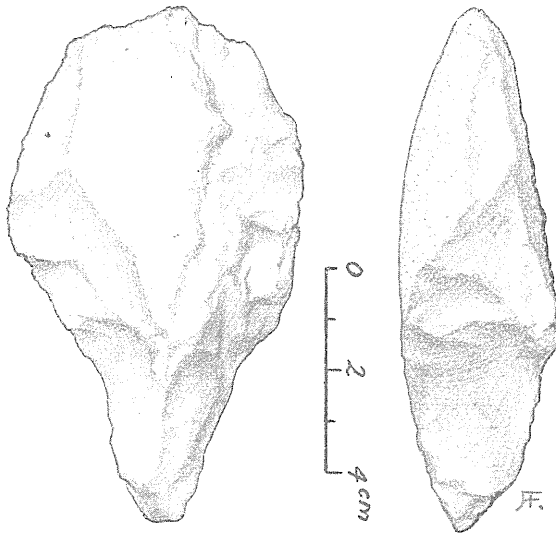

Fig. 42 — Ponta de lasca do *levalloisiense* meio de tradición *acheulense*.

en tres coartas partes do perímetro, ficando unha parte da superficie natural pra a apreensión; boa pátina eólica. A forma

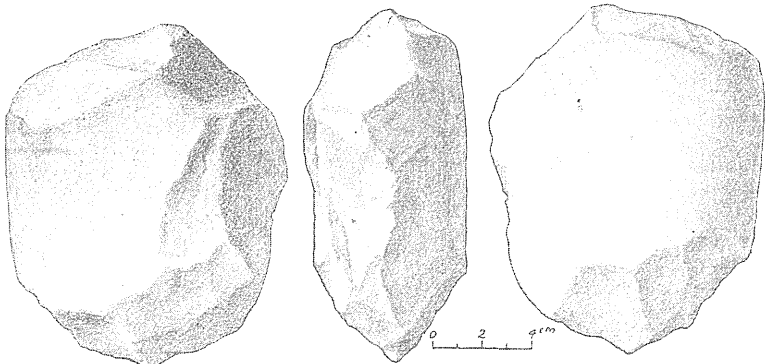

Fig. 43 — Machado *acheulo-camposanquiense*.

anunza os discos *camposanquienses*. Mide $14 \times 11 \times 6,50$ ctms.
Topado por A. Fernández n-O Vimieiro.

N.º 45 (fig. 44) — Machado de abano *camposanquiense*; labra indirecta, de amplo lascado con leves retoques no gume; siñaes de rolamento. Mide $14 \times 11 \times 6$ ctms.

Topado por A. Fernández n-As Trincadeiras.

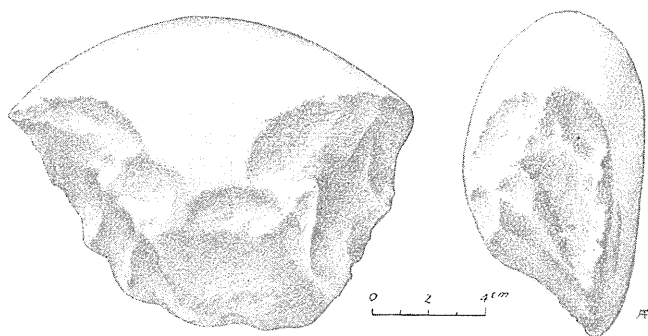

Fig. 44 — Machado de abano *camposanquiense*.

N.º 46 (fig. 45) — Machado de abano *camposanquiense moderno*; labra sobre bigornia, con vivo lascado sin patinar nin siñaes de rolamento; ausencia de retoques. Mide $13 \times 13 \times 5,50$ ctms.

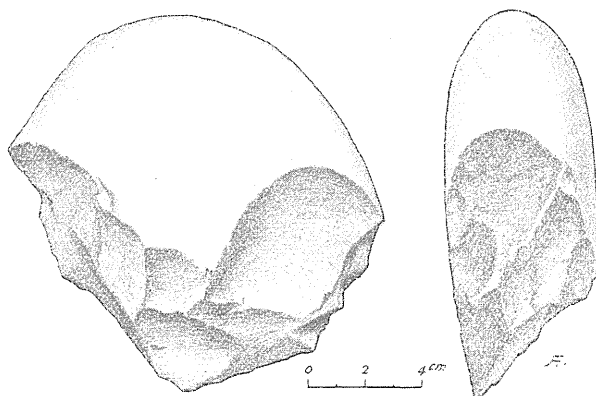

Fig. 45 — Machado de abano *camposanquiense moderno*.

Topado por E. Alonso no bairro de San Lourenzo, Cruceiro de Modesto.

N.º 47 (fig. 46) — Machado en «pico do pato» *camposanquiense inferior*, de un seixo de cuarcita grisácea; labra sobre de bigornia, sin retoques, forte rolamento. Mide $10 \times 8 \times 6$ ctms.

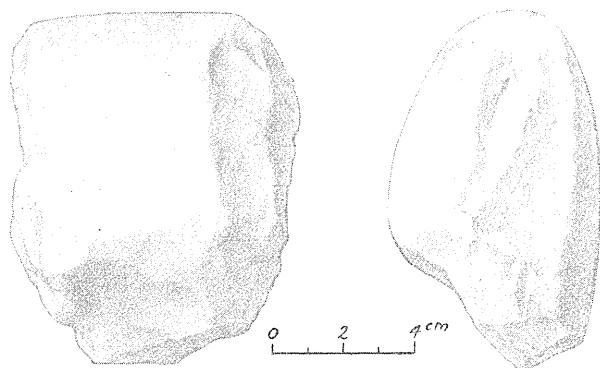

Fig. 46 — Machado em bico de pato *camposanquiense*.

Topado por E. Alonso no lugar de Pozo de Prudencio ao norte da Veiga de Tollo.

N.º 48 (fig. 47-a) — Disco *camposanquiense* en cuarcita cincenta; catro lascas simetricamente ordeadas no reverso, determi-

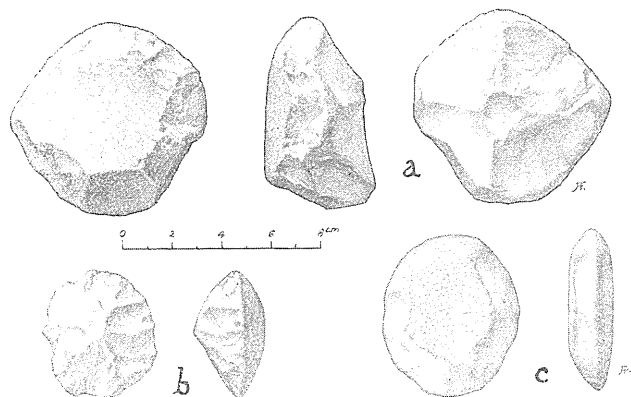

Fig. 47 — a, disco *camposanquiense*; b e c, raspadores discoidais *camposanquienses*.

nando unha especie de cruz diédrica na conxunzón das súas arestas de fractura, con unha ouquedade central quezais acen-

tuada por rozamento na que encaixa a primeira falange do dedo polegar; bordo en zig-zag. Mide $8 \times 8 \times 4,50$ ctms.

Topado por E. Alonso na Veiga de Tollo.

N.º 49 (fig. 47-b) — Pequeno raspador, discoidal, *camposanquiense* meio, seccion cónica e amiudado lascado natural de técnica apoiada; vértice rebaixado para a aprehsion. Mide $5 \times 4,50 \times 3$ ctms. Topado por A. Fernández en O Vimieiro.

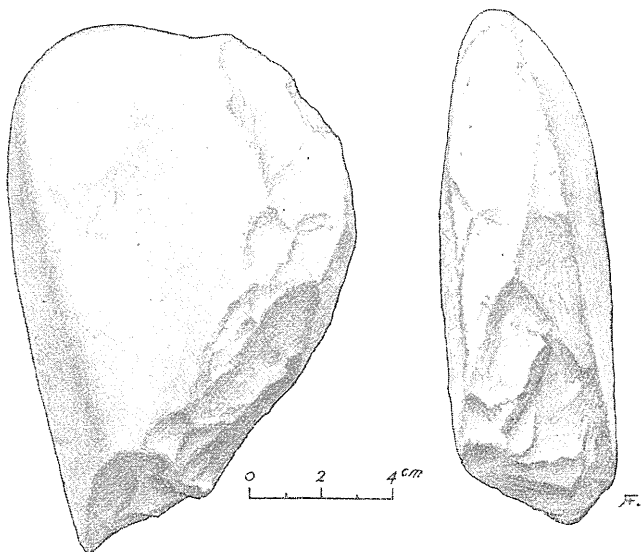

Fig. 48 — Machado-raspador *camposanquiense*.

N.º 50 (fig. 47 c) — Raspador discoidal, *camposanquiense*, de un pequeno seixo plano; labra monofacial que abrange tres coartas partes do perímetro deixando libre unha parte de superficie natural; intenso rolamento que fixo desaparecer as arestas de lascado. Mide $6,50 \times 5,50 \times 2$ ctms.

Topado por A. Fernández en O Vimieiro.

N.º 51 (fig. 48) — Machado-raspador *camposanquiense* de un seixo plano de cuarcita; labra directa sin retoques; presenta na superficie natural unha ouquedade artificial rexistrada xa con ante-

rioridade (Ver os n.ºs 39 e 40). Mide $14 \times 10 \times 4,50$ ctms.

Topado por E. Alonso na Veiga de Tollo.

N.º 52 (fig. 49)

— Machado-raspador *camposanquiense* de un seixo de cuarcita obtido mediante a fractura lonxitudinal da masa pétreo con posteriorlascado marginal; arestas vivas, sin desgastes. Mide $17 \times 10,50 \times 5$ ctms.

Topado por E. Alonso na Veiga de Tollo.

N.º 53 (fig. 50) — Machado-raspador *camposanquiense*, de un

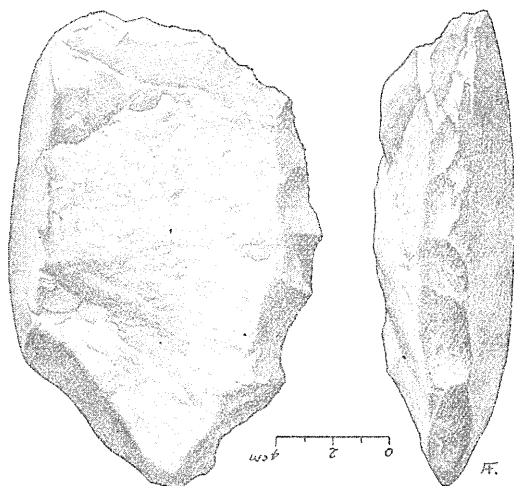

Fig. 49 — Machado-raspador *camposanquiense*.

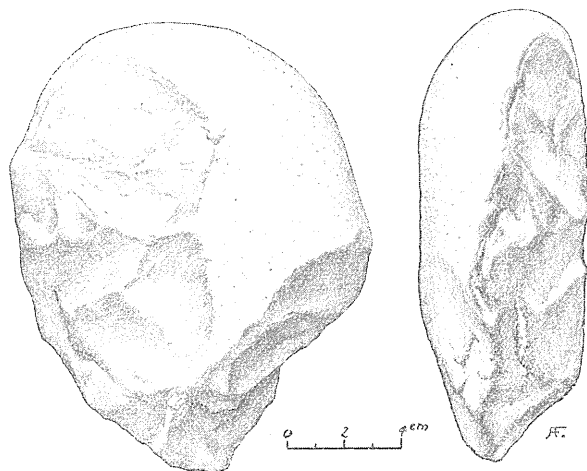

Fig. 50 — Machado-raspador *camposanquiense*.

seixo de cuarcita cincenta; ofrece a particularidade de ostentar

no pico propio do machado labra polas dúas bandas e unha de istas disposta como raspador. Mide $16 \times 12 \times 6$ ctms.

Topado por E. Alonso en Barbeitos.

N.º 54 (fig. 51) — Machadiño de lasca *camposanquiense antigo*, do tipo chamado en Portugal «miriense» por toparse de abondo nas estazóns do río Mira. Temos visto moitos eixempres en A Guardia e Camposancos; da primeira localidade posee un de

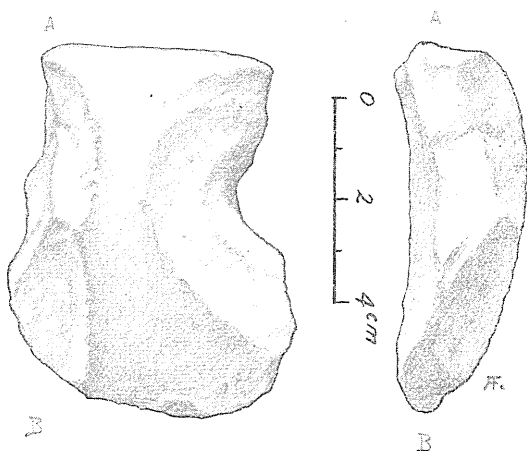

Fig. 51 — Machadiño *camposanquiense antigo*.

nós (A. Blázquez) un magnífico, pola perfección e simetría da labra. Topado por E. Alonso na Veiga de Tollo. Mide $7,20 \times 5,50 \times 2,20$ ctms.

N.º 55 (fig. 52) — Machado do *camposanquiense antigo*, de tipo «miriense» como o devandito, obtido de unha lasca plana de cuarcita cincenta; a talla dos lateraes A e B sobre bigornia; o resto por percusión directa, sin retoques. Mide $9 \times 9 \times 3$ ctms.

Topado por A. Fernández na Veiga de Tollo.

N.º 56 — Pico *proto asturiense*, de un seixo de cuarcita cincenta; abondosa superficie natural na zona de aprehensión. Mide $21 \times 11 \times 5,50$ ctms. Topado por A. Fernández en A Vaqueira.

N.º 57 (fig. 53) — Pico *proto asturiense*, de un seixo de cuar-

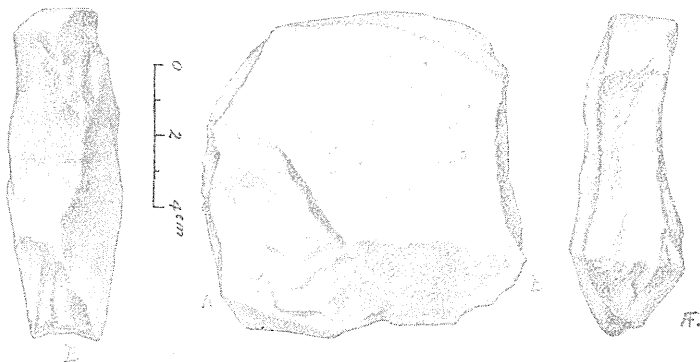

Fig. 52 — Machado *camosanquiense antigo*.

cita roxiza; amplo lascado por percusión directa; a zona central

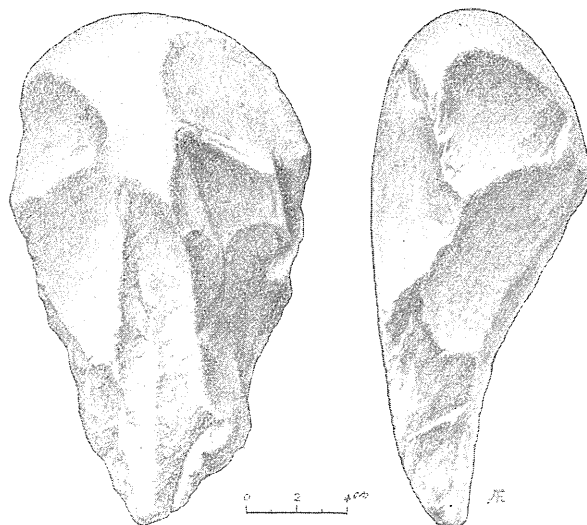

Fig. 53 — Pico *proto-asturiense*.

plana anunza o pico asturiense de tipo espalmado. Lixeiramente rolado. Mide $20 \times 12 \times 8$ ctms.

Topado por Xoaquin Alonso no bairro de San Lourenzo.

N.º 58 (fig. 54-b) — Pico *asturiense* de un seixo de cuarcita, obtido mediante un número moi pequeno de golpes e leves retoques marxinaes. Mide $10 \times 10 \times 4,50$ ctms.

Achádego de A. Fernández en O Regatiño.

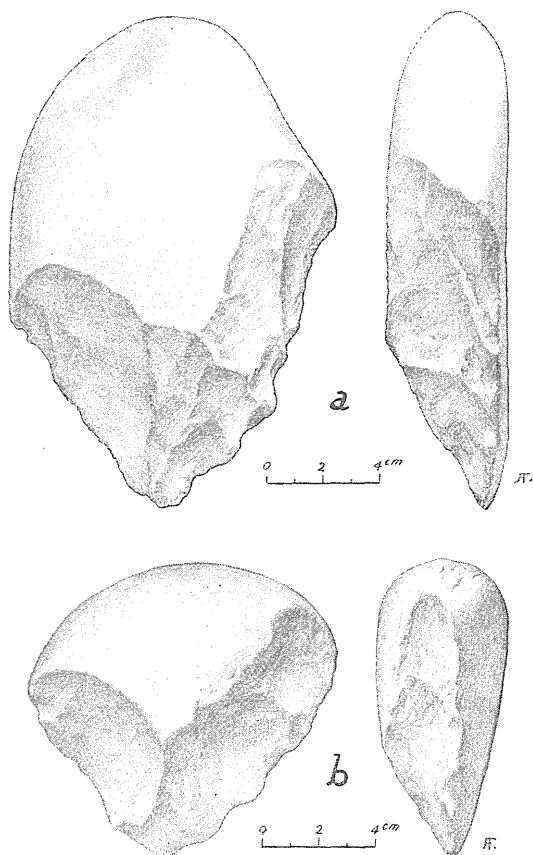

Fig. 54 — Picos *asturienses*.

N.º 59 (fig. 54-a) — Pico *asturiense* con tendencia ao tipo espalmado; arestas vivas, sen rolamentos. Mide $7 \times 11,50 \times 4$ ctms. Topado por E. Alonso en A Fontela.

N.º 60 (fig. 55) — Machado amigdalóide *acheulense antigo* de

un seixo de cuarcita roxiza; talla por percusión directa, sen retoques, deixando ampla superficie natural; pátina eólica e señaes de intenso rolamento. Mide $14 \times 10 \times 5$ cm.

Topado por A. Fernández en Figueiró.

N.º 61 (fig. 56) — Machado de lasca, de corte transversal, do *acheulense meio*; bordos moi rectos, con leves retoques; ofrece a curiosa particularidade de ter sido aproveitado pra a apprehension da peza un

fonde entalle curvo que presentaba a superficie natural, de xeito

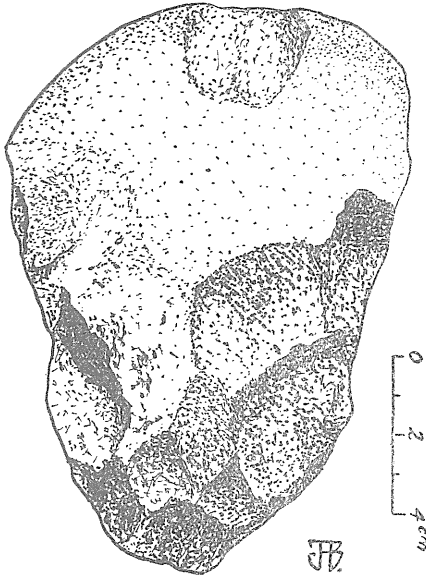

Fig. 55 — Machado *acheulense*.

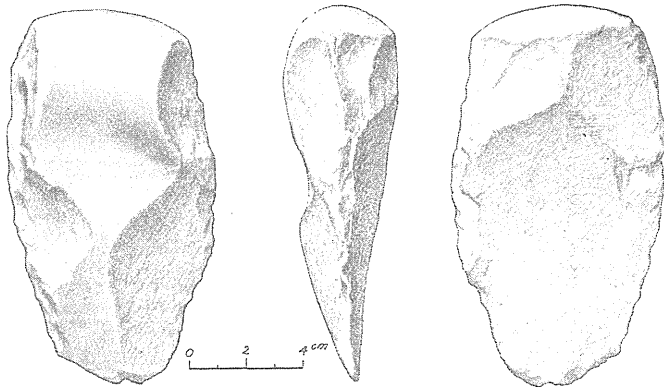

Fig. 56 — Machado do *acheulense meio*.

que resultou un voluminoso bulbo, que encaixa perfectamente na

palma ou cunca da man. Boa pátina eólica. Mide $13 \times 7 \times 4$ ctms. Topado por E. Alonso en Figueiró.

N.º 62 (fig. 57) — Machado-pico do *acheulense superior*, de un seixo de cuarcita pardo-roxiza; labra sobre de bigornia, de técnica primitiva, sin retoques; acusado pico «de garra»; carenza absoluta de pátina eólica e de desgastes o que fai supor estivese soterrada hastra época recente. Mide $14 \times 10 \times 5$ ctms.

Topado por Silvino Diaz no lugar da Fonte dos Carreiros.

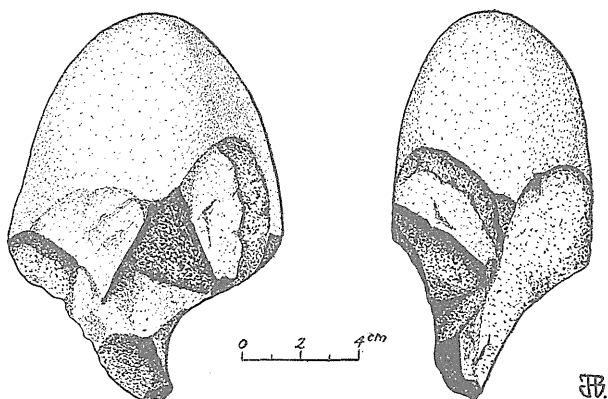

Fig. 57 — Machado-pico do *acheulense superior*.

FREGUESÍA DE ESTAS. — O artista Sr. Fernández recadou 8 instrumentos nesta localidade e, D. Eliseo Alonso 2 mais, os que crasificamos unha parte como pertencentes ao *acheulense medio*, 8, e outra parte como do *camposanquiense 2*.

N.º 63 (fig. 58) — Machado amigdaloido do *acheulense medio* de un seixo de cuarcita roxiza; labra mixta (apoiada e directa) con pequenos retoques; conserva grande porcion da superficie natural que abrangue incluso a unha das faces lateraes; boa pátina; falta da punta por rotura antiga. Mide $14 \times 9,50 \times 6$ ctms. Topado por A. Fernández no bairro de Os Medos.

FREGUESIA DE TOMIÑO. — Rocolléronse 8 pezas por E. Alonso que temos crasificadas como *clactono-abbeyillenses*, 2; *acheuleuse antigo*, 1; *acheulense meio*, 3 e *acheulense superior*, 2.

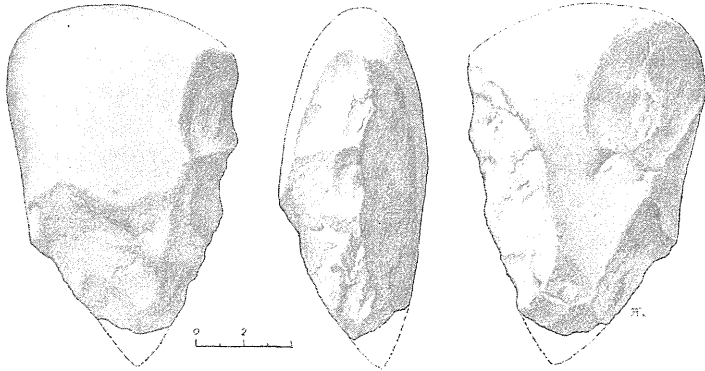

Fig. 58 — Machado *acheulense meio*.

N.º 64 (fig. 59) — Machado *acheulense meio*, obtido de un seixo de cuarcita pardo-roxiza; talla directa moi extendida na face posterior e reducida a un anelo marxinal na anterior; pátina eólica acusada; falta a punta por rotura antiga. Mide $12 \times 8,50 \times 4,50$ ctms.

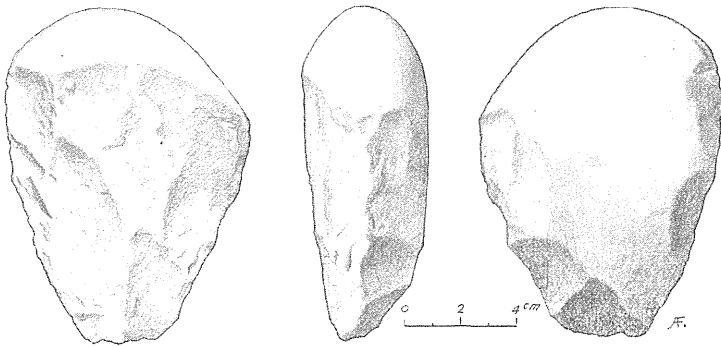

Fig. 59 — Machado *acheulense meio*.

FREGUESIA DE BARRANTES. — Topáronse por E. Alonso dúas pezas do *camposanquiense*. Compre sinalar que ista parroquia é a mais septentrional e afastada do río Miño.

N.º 65 (fig. 60) — Machado-raspador *camposanquiense antigo*, de tipoloxía mustieroiide, si ben non ofrece unha definida talla bifacial; percusion sobre de bigornia e ausencia da pátina e rolamento. Mide $9 \times 8 \times 6$ ctms. Topado en Cristelo.

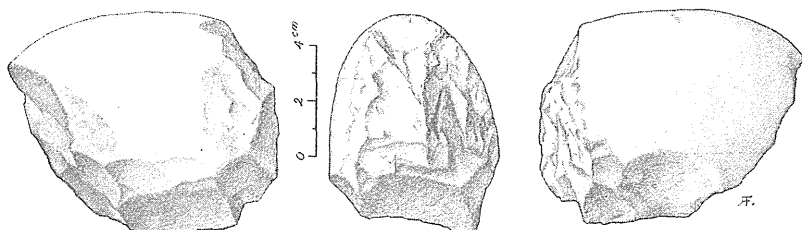

Fig. 60 — Machado-raspador *camposanquiense antigo*.

FREGUESÍA DE FORCADELA. — Eliseo Alonso recolleu nista localidade ribeiran 33 pezas que decorren dendes do *clactono-abbavilliense* ata o *asturiense*.

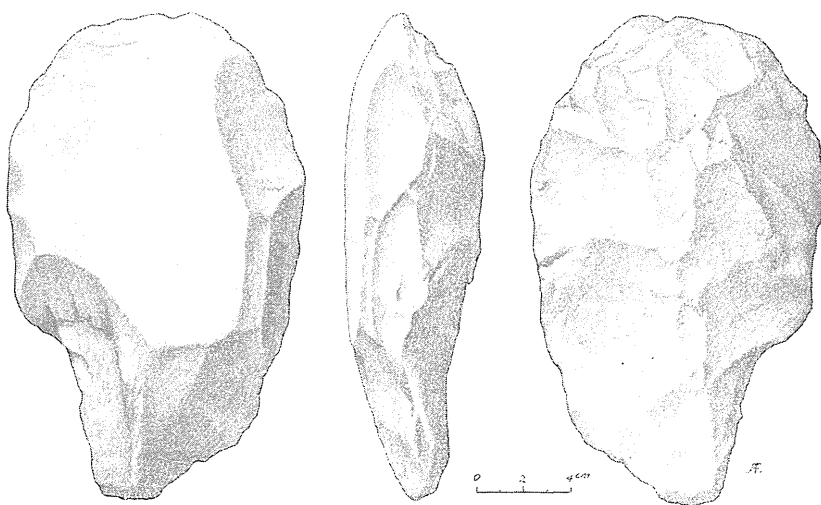

Fig. 61 — Machado *clactono abbavilliense*.

N.º 66 (fig. 61) — Machado *clactono-abbavilliense* de unha grande lasca de cuarcita; ten de comun cos tipos da industria *clactoniense* a súa natureza de lasca, mais a superficie de fractura

foi tamen amplamente tallada, resultando, en realidade, un instrumento bifacial; predomea asimesmo a talla directa; pero tamen se ollan golpes sobre bigornia con acusado bulbo de percusión; moi boa pátina eólica. Mide $21 \times 14 \times 7$ ctms. Topado en Forcadela.

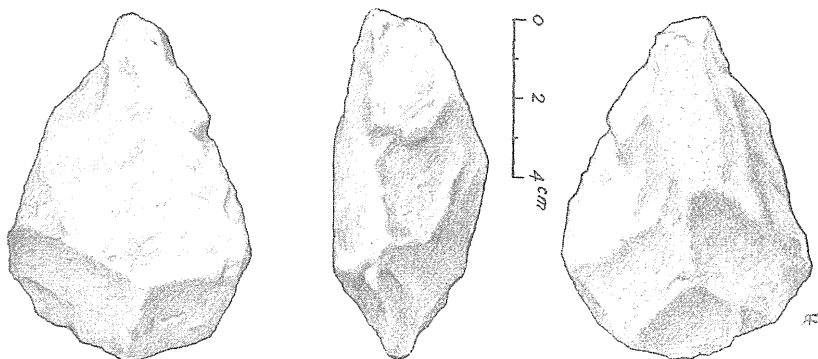

Fig. 62 — Ponta de lasca (*lavelloisiense primitivo*?).

N.º 67 (fig. 62) — Ponta triangular de lasca: acaso de un *lavelloisiense* primitivo, semellante ao contemporáneo do *acheulense* medio do Soma; non aparece evidente a labra bifacial; pátina eólica e forte rolamento. Mide $8,50 \times 6 \times 3,50$ ctms. Topada en Forcadela.

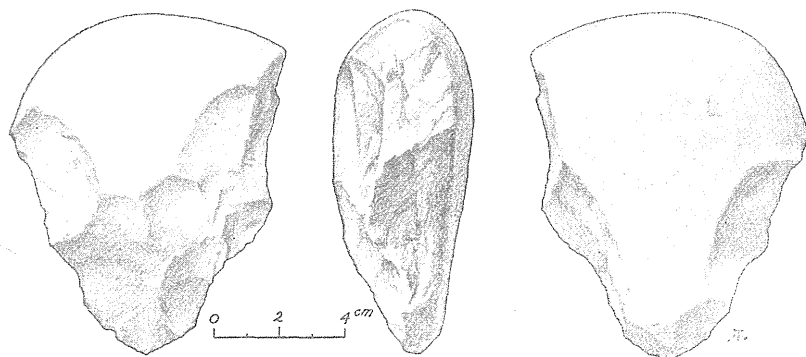

Fig. 63 — Machado *acheulense superior*.

N.º 68 (fig. 63) — Machado subtriangular, *acheulense superior*; labra directa e apoiada, reducida na face posterior a catro

lascas marxinaes, que deixan intacta cáseque toda a superficie natural; ista circunstanza que a aproisima á talla monofacial, e seu aspecto de pico, parecen anunciar certas formas típicas do *asturiense*. Mide $10 \times 8,50 \times 4$ ctms. Topado en Forcadela.

N.º 69 (fig. 64) — Pico *asturiense* de un seixo de cuarcita de grandes mensuras ao igual que os utieis semellantes topados lonxe

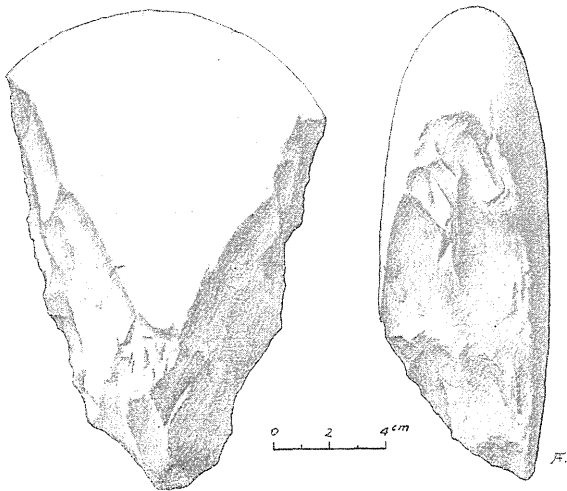

Fig. 64 — Pico *asturiense*.

da veiramar atlántica. Talla sobre bigornia sen retoques; lixeiro rolamento. Mide $17 \times 11 \times 6$ ctms. Topado en Vilar de Matos.

FREGUESÍA DE AMORIM. — Tan só tivo lugar o achádego de un instrumento por E. Alonso. Trátase de un machado amigdaloides, do *acheulense* meio que repite o tipo mais comun na comarca sen ofrecer particularidas especiaes; pero cuia localización resulta intresante por significar o enlace inmediato entre as industrias de ista zona agora exprorada e as da tudense.

FREGUESÍA DE SOBRADA. — Foron recollidos n-esta parroquia 9 instrumentos por Eliseo Alonso. Sobrada entesta con Areas, a parroquia mais occidental, e Tuy. Temos crasificado istes utiles: *Ach. meio*, 3; *ach. superior*, 4; *camposanquiense*, 2.

N.º 70 — Machado lanceolado, *acheulense meio*, de un seixo de cuarcita pardaroxiza; a face posterior amplamente tallada mediante un primeiro lascado lonxitudinal e retoques marxinaes posteriores; a outra face con soio lascado mar-

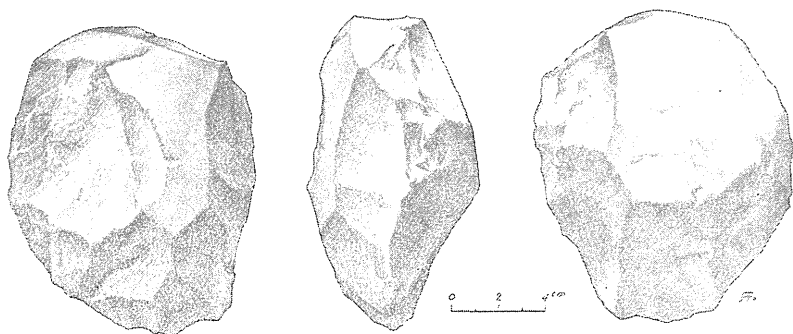

Fig. 65 — Machado *acheulense superior*.

xinal; levemente rolada. Mide $16 \times 8 \times 5$ ctms. Topado en Torrón.

N.º 71 (fig. 65) — Machado cordiforme, *acheulense superior*, con amplo lascado sobre bigornia, sen retoques; técnica primitiva deixando pouca superficie natural. Ausenza de pátina. Mide $13 \times 10,50 \times 7$ ctms. Topado en Torrón.

FREGUESÍA DE SAN SALVADOR DE TEBRA. — D. Antonio Fernández recolleu n-esta parroquia, emprazada en zona montañosa e a notabel altitude sobre do rio, duas interesantes pezas, que reseñamos:

N.º 72 (fig. 66) — Machado *clactono-abbeyvillense* de unha lasca de cuarcita; talla sobre de bigornia, de factura moi primitiva, sen retoques, abranguendo a superficie total do instrumento, agás unha pequena zona do lateral superior dereito, destinado a aprehension, donde conserva a superficie natural; pátina eólica moi acentuada; falta a punta por rotura antiga. Mide $13 \times 8,50 \times 5$ ctms. Topado en Sarnadelo.

N.º 73 (fig. 67) — Pico *proto asturiense*, macrolítico, de un grande seixo de cuarcita cincenta-pardacenta. A talla, aprovei-

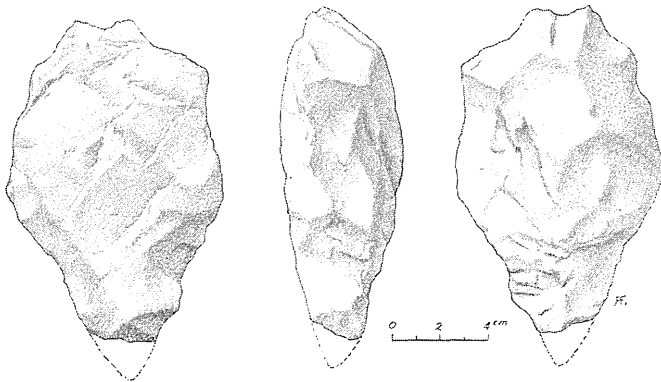

Fig. 66 — Machado *clactono-abbeyvillense*.

tando a forma natural do seixo, afecta somentes a un dos lateraes; unha escotadura na banda superior, por fractura natural rolada, facilita a aprehension que ten de se efectuar cas duas mans; non semella que a labra bifacial sexa intencionada, pois redúcese a dúas lascas nunha das faces que puideron ser secuencia de un primeiro intento fallido de producilas por contragolpe. Pesa 3,500 kilogramos. Topado en Sarnadelo. Mide $21,50 \times 16,20 \times 8,50$ ctms.

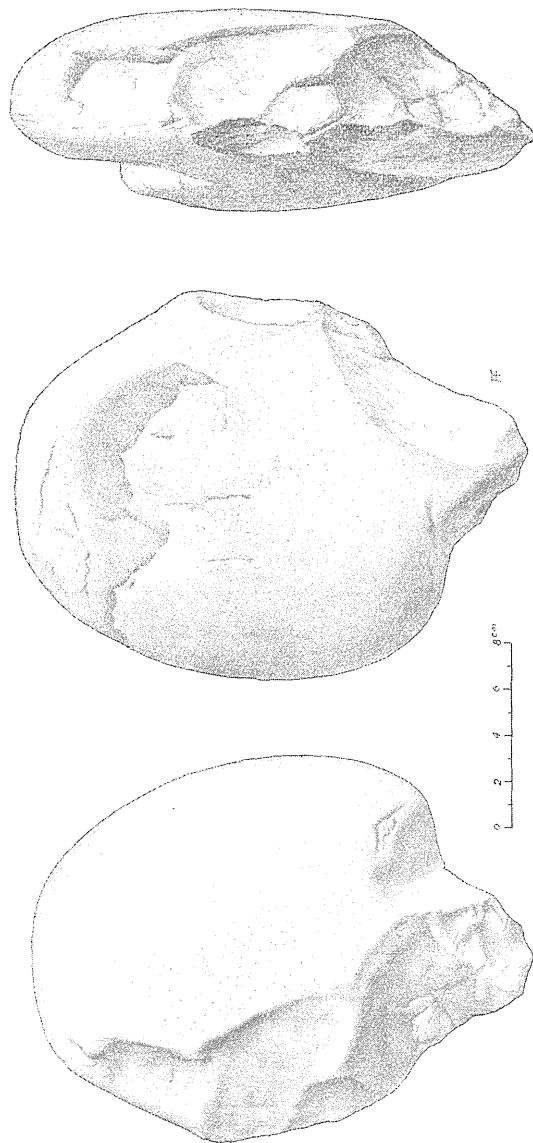

Fig. 67 — Pico *proto-asturiense* macrolítico com o peso de 3,500 kg. Topado em Sarnadelo.

OBSERVACIONES

É indubitabel que a crasificazón de tan vasto arrecadamento de materiaes ten de ofrecer, por forza, alguns puntos erróneos — confiamos que non fundamentaes — derivados, principaismentes, de non mostraren os achádegos carácter estratigráfico. Isto obríganos a manter en trance de revisión a xenérica crasificazon establecida nas páxinas precedentes das industrias paleolíticas do baixo Miño.

Mais é tamen o certo que, por ser os nosos os primeiros estudos sistemáticos que de taes industrias se levan a cabo en Galiza, a falla de precedentes e de térmos de comparanza de ámbito local, dificultando a nosa tarefa, disculparán millor os posibles trabucamentos. Á melhor guía que puidemos utilizar foi a ministrada pela abondosa bibliografía referente a istes estudos prehistóricos en Portugal, e, certamente, en especial, polo que respecta á provincia do Miño, temos visto que os contactos galaico-lusitanos revisten excepcionaes similitudes. Isto, e o estado actual dos coñecimentos prehistóricos no occidente europeo permítennos asegurar que o Paleolítico galego tópase en conexión directa estreitísima cos movementos culturais do home cuaternario en Europa.

Sin tratar agora de establecer tipoloxías autóctonas nas industrias por nós estudadas, sinon como simples notas informativas de carácter acraratorio sobre de algunhas variedades curiosas que temos observado, queremos remarcar os seguintes extremos:

1.º — Á presenza no baixo Miño de un orixinal tipo de machado *acheulense* de indubitabel facies primitiva, representado por unha ducia de exemplares, con intencioado pico curvo, que coidamos oportuno designar graficamente como «pico de garra» (10).

2.º — A presenza, en algúns útiles, de certas concavidades na zona de aprehensión practicadas mediante miúdos golpes de percusión e acaso perfeccionadas por unha subseguinte acción rotativa de fricción, destinadas, indudabelmente, a albergar as xemas dos dedos pra facer máis firme a suxección do instrumento. Ista ouquedades miden de dous a tres centímetros de diámetro e en algúns eixempres aparecen en número dobre, ou sexa un en cada face do útil.

3.º — A abondosidade de xigantescos picos *protoasturienses* e *asturienses* — catorce ou dezaseis exemplares — verdadeiros macrolitos, somentes utilizables cas dúas mans, dos quais os maiores son un topado por D. Antonio Fernández en O Vimieiro (Goián) de 3,400 kgs. e outro de 3,500 kgs. topado en Sarnadelo que reproducimos na fig. 67. Taes eixempres en tamaño tan esaxerado non foron observados con tanta frecuencia no *asturiense* costeiro da Guardia e Camposancos, o que parez indicar que no interior do territorio tiveron os picos aplicacións de traballo distinto que na costa. Conven insistir en que os macrolitos do baixo Miño non son anteriores xamais ao *protoasturiense*.

4.º — Por vez primeira rexistamos a existencia de útiles do *clactoniense* e *abbevilliense*, si ben compre facer unha observación importante: a de que a súa tipoloxía non é sempre ben definida; consistindo, na maior parte dos casos, en grandes machados de lasca con talla monofacial sobre bigornia, boa pátina eólica e acusado bulbo de percusión; mais en isto derradeiro, como noutros detalles secundarios, é comente non esquecer xamais que o material empregado eiquí é sempre de cuarcita, cuas especiais características poden moi ben determinar variantes locais respecto dos prototipos europeos. Dentro de iste grupo incluimos todos os instrumentos que temos crasificado de *clactono-abbevillienses* e cuia definitiva separación será comente intentar á vista de novas aportazóns, especialmente as que poderen ter lugar «in situ».

5.º — Asi ben puidemos identificar algúns eixempres de lasca de *levallois* e aínda sospeitamos que algunhas pezas de carácter *musterioide* que temos apartado pra un novo estudo da cuestión, poidan corresponder prenamentes — raspadores de lasca e discos, en especial — ao *musteriense* cúa existencia parez demostrada en Portugal. A respecto do *levalloisiense*, confiamos que a eistencia de útiles de ista industria ten de ser moi superior á que se revela no achego de pezas realizado, xa que, pola súa fragilidade e pequeno tamaño, ou ben se quebran as lascas con facilidade, ou ben fuxen ás nosas pesquisas máis facilmente que os instrumentos de certo volume.

6.º — Por fin, consignaremos que entre os obxectos recollidos e non incruídos nas cifras precedentes nin na crasificación que temos dado, figuran preto de dous centos de núcleos de cuarcita, perfectamente patinados na súa maior parte, que — aínda que moitos poidan considerarse como instrumentos malogrados — falan tamen da eistencia de unha abundosa industria de lascas.

CONSIDERACIONS

Ao tempo de publicación do noso estudo sobre as industrias paleolíticas de Tuy (1), o distinto investigador lusitano J. Camarate França tivo a xentileza de adicarlle unha recesión seguida de nutrido comentario (11). Desexamos agora acrarar certos extremos aos que, quezais por non termos expresado ca debida caridade, pon algun reparo o mesmo comentarista. É de esta sorte mostramos nós conformidade con Camarate no senso de que convén ir desbotando o termo *técnico* que habitualmente se dá ao *paleolítico superior*, segun di, substituíndoo, antes ben, por un senso de localización no tempo. Si algunha vez puidera creerse que teríamos incurrido no que se presta a confusión, como ao

longo do noso traballo falamos de un *camposanquiense* substitutivo no tempo das técnicas clásicas europeas *Auriñaciense*, *Salutrense* e *Magdalenense*, o bo senso dos lectores terá suplido o defecto que pola nosa banda puido haber, levando aos iniciados á comprensión de que a tales industrias iban as nosas preferencias.

Polo que respecta ao término *Camposanquiense* pra designar esa industria que en tan amplo circo cultural substituí no Noroeste peninsular ás europeas do Paleolítico superior, é o certo que o importante papel que desempeña representando por si solo eiquí, en extensa faixa xeográfica, un estadio cultural que en Francia, por ex. donde se lle dou o nome de *languedociense* abrangue contemporaneamente diversas e depuradas técnicas, ben o fai merecente da súa perpetuación, sendo interesante lembrar que non foi o dito termo empregado por nós por vez primeira senon que gustosamente o tomamos do ilustre arqueólogo portugués Prof. J. Fontes que foi quen fixo a súa introducción, e polos non menos ilustres H. Breuil e G. Zbyszewski que perseveraron no seu uso.

Revisando no posíbel anteriores conclusións, diremos que nos topamos, como se advirte, diante da repetición de un curioso fenómeno, rexistado insistentemente na ribeira portuguesa do Miño e que antes de agora tiñamos observado xa na comarca de Tuy, a saber: a existencia de industrias ben definidas e en abundantísimas aportacións do Paleolítico inferior, a absoluta ausencia de vestixios das industrias clásicas do Paleolítico superior e, tras de isto á primeira vista solución de continuidade, a aparición do *protoasturiense* e *asturiense* que hastra de agora en Galiza somentes eran conocidos polos xacementos da costa. Resulta, pois, que hastra o momento presente os nosos coñecementos do paleolítico nesta rexión rematan no *camposanquiense* ou sexa no *languedociense* como rematan tamen no Baixo Miño portugués.

Para as explicacions que puideran darse a este fenómeno remitimos o lector ao noso estudo tantas veces citado das estazons tudenses, e, tendo presente os novos estudos do Prof. Carlos Teixeira (12) que ven a completar os supostos alí sustentados e cuio pensamento xa tiña esbozado en outro anterior traballo (13), atribuíndo á gran regresión mariña do Würmiense o afundimento da precedente terraza interglaciar que explicaría o rebaixamento observado no bloco galego; e presentes tamen as obxeccións e comentarios que á hipótesis de Teixeira presenta Mariano Feio (14), cos achádegos botánicos antigos levados a cabo por M. Montenegro de Andrade (15), ratificamos o noso pensamento sobre dos feitos que consideramos como mais verosímiles nas formacións aluviaes do Miño, afirmando tamen neste intre que as industrias crásicas do paleolítico superior europeo non teñen deica agora representación en Galiza, isto é, na zona hastra o de agora exprorada que se limita en esenza ao curso do Miño, dende Ourense; e estimamos que elas teñen sido substituídas eiqú pola cultura *camposanquiense* ou sexa o *languedociense* francés.

CONCLUSIONS

Como coronamento do devandito a respecto dos achádegos de instrumentos paleolíticos rexistados nos Concellos de A Guardia, O Rosal, Tomiño e Oia, que foron obxeto de estudo no presente traballo, réstanos presentar como conclusións:

1.º — Encadeándose cos xacementos paleolíticos da comarca de Tui e estazons do antigo conocidas de A Guardia e Camposancos, rexístrase agora na zona intermeia da ribeira dereita do río Miño, correspondente aos referidos Concellos, a existencia, en abundosa representación das diversas industrias, de núcleos do paleolítico inferior (*abbeyvillense*, *acheulense*, *camposanquiense*), así

como as de lascas (*clactoniense e levalloisiense*); e así mesmo do *Asturiense* mesolítico, xunguido a formas de tradizon paleolítica (*proto-asturiense*) e outras de tipo macrolítico que o distinguen do costeiro.

2.º — As industrias europeas do paleolítico superior tópanse substituídas polo *camposanquiense medio e superior*.

3.º — As estazons galegas ofrecen notabres semellanzas cas do norte de Portugal como respondendo a idénticos estadios das diversas culturas descubertas.

4.º — Esta liña de continuidade dos achádegos no derradeiro tramo do río Miño debe de ter a súa prolongación de cara ao curso outo do río e vales adxacentes, existindo de isto algunhas probas interesantes nos achádegos isolados rexistados deica hoxe.

5.º — O material exclusivamente empregado nas industrias líticas do Baixo Miño, por careza de silex ou outro mais apropiado no país, é o de «cantos rolados» de cuarcita de orixen aluvial conecidos no nome de «seixos» «coios» e outros semellantes.

6.º — Cabe supor que a inmersión flandiense tivese provocado a inmersión nas augas tanto mariñas como fluviaes de todo vestixio do Paleolítico superior, representado eiquí por un *camposanquiense medio*; e

7.º — De ista sorte, o *asturiense* aparez en alguns puntos asentado estratigraficamente, sin aparente solución de continuidade, sobre do *camposanquiense (languedociense francés)*.

BIBLIOGRAFÍA

(1) JOSÉ M. ALVAREZ BLÁZQUEZ y F. BOUZA-BREY — *Industrias paleolíticas de la comarca de Tuy*, in «Cuadernos de Estudios Gallegos», Fasc. XII, pp. 201-250. Santiago, 1949.

(2) RAMON OTERO PEDRAYO — *Sintesis Xeográfica de Galiza*, p. 29. Santiago, 1926.

(3) H. LAUTENSACH — *Portugal auf grund eisgener Reisen und der Litteratur*, vols. I-II. Petermans M. Ergzb. XLVI, etc. 1932.

(4) GEORGES ZBYSZEWSKI — *La classification du Paléolithique ancien et la chronologie du Quaternaire de Portugal en 1942*, in «Bol. da Soc. Geológica de Portugal», vol. II, fascs. II e III, p. 26. Porto, 1943.

(5) G. ZBYSZEWSKI — *Op. cit.*, pp. 92 e segts.

(6) E. SCHEU — *Die Rias von Galicien*, «Z. Ges. Erdk.». Berlin, 1913.

(7) H. LAUTENSACH — *Op. cit.*

(8) F. MACHATSCHKEK — *Das relief der Erde*, Erster Band, Berlin, 1938.

(9) C. VIDAL BOIX — *Contribucion al conocimiento morfológico de las cuencas de los rios Sil y Miño*, in «Boletín de la Soc. Española de Historia Natural», t. XXXIX, pp. 121 e segts., 1941.

(10) J. MARTINEZ SANTA-OLALLA — Publica un machado con aspecto de pico que resultou asi de unha rotura non intencional (vide: *Sobre el neolítico antiguo en España*, in «Atlantis», vol. XVI, pp. 90-105, fig. 20. Madrid, 1941).

(11) J. CAMARATE FRANÇA — Na rev. bibliográfica dos «Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia», vol. XII, fasc. 3-4, p. 308-70, Porto, 1950.

(12) CARLOS TEIXEIRA — *Plages anciennes et terrases fluviales du littoral du Nord-Ouest de la Péninsule Ibérique*, in «Bol. do Museu e Laboratório Mineralógico e Geológico da Universidade de Lisboa», n.º 17, 1949.

(13) CARLOS TEIXEIRA — *Tectónica plio-pleistocénica do noroeste peninsular*, in «Bol. Soc. Geol. de Portugal», vol. IV, 1-2. Porto, 1944.

(14) MARIANO FEIO — *Notas geomorfológicas: I — Reflexões sobre o relevo do Minho; II — Em torno da interpretação dos terraços do rio Minho*, in «Bol. da Soc. Geol. de Portugal», vol. VII, Porto, 1948.

(15) M. MONTENEGRO DE ANDRADE — *Alguns elementos para o estudo do terraço superior do rio Minho*, in «Bol. da Soc. Geol. de Portugal», vol. 3-4. Porto.

Dibuxos de D. Antonio Fernández
e D. J. M. Alvarez Blázquez.